Сергій Багро, Андрій Бовгиря,
Геннадій Боряк, Тетяна Таїрова-Яковлєва

«Літопис» Самійла Величка («Історія») — визначна історіографічна пам'ятка: до історії тексту та його вивчення

Самійло Величко — автор фундаментального історичного трактату, який написано упродовж кінця XVII — першої чверті XVIII ст. За масштабом задуму, способами реалізації, обсягом використаних документів і глибиною викладу подій «Літопис» Самійла Величка, безперечно, можна вважати унікальною пам'яткою української історичної думки козацької доби.

Варто врахувати: практично всі дослідники користувалися публікацією, здійсненою в середині XIX ст., яка не відображала структури рукопису (була пропущена або видана в іншій послідовності «Початкова частина» тексту), мала значні прогалини (були вилучені деякі документи, приписки на полях), не передавала багатьох лінгвістичних і текстологічних особливостей пам'ятки [1]. Про самого Самійла Величка не мали жодних біографічних даних, крім відомостей, що він служив канцеляристом у Війську Запорозькому. За останні кілька років, готуючи це видання, ми дізналися значно більше.

Позаяк кодикологічний аналіз пам'ятки ніколи не проводився, в історіографії побутувала думка, що деякі частини твору Величка загублені. Насправді хронологічні купюри відповідають авторському задуму (це встановлено на підставі пагінації, тобто нумерації аркушів тексту, виконаної ще за життя автора). Поодинокі втрати тексту (деякі аркуші) практично цілковито відновлюються за Київським списком (копією 60-х рр. XVIII ст.). Саме авторська пагінація, написи в колонтитулах і характерні канцеляристські скріплення (так звані скріпи), виконані самим Величком, дають змогу повністю відтворити рукопис відповідно до авторського задуму. Саме в такому відновленому вигляді його й опубліковано у цьому виданні.

Пам'ятка за використаним у ній матеріалом унікальна. Вона містить 262 документи [2], Величко використовує 27 літературних творів і посилається на 20 історичних праць. Та перед нами не збірка, а саме цілісний твір. На цей момент оригінал рукопису складається з 756 аркушів, поділених на три частини, а саме: «Початкова» (оригінальний її заголовок не зберігся); «*Сказаніє о воинѣ козацкои z полякамі, чрезъ Зѣновія Богдана Хмелніцкого...*» (з першої, «літературної» частини) і «*Повѣствованія лѣтописная ѡ малоросийскихъ и иннихъ ѡтчасти поведеніяхъ собранная и здє ѡписанная*». Титульний аркуш усієї пам'ятки не зберігся.

Твір Самійла Величка традиційно зараховують до категорії так званих козацьких літописів, до якої також належать «Літопис Грабянки» та «Літопис Самовидця». Цим наративам упродовж наступного століття судилося стати не лише основним джерелом інформації з вітчизняної історії, важливим засобом формування ідентичності,

---

[1] Докладніше про особливості видання XIX ст. йтиметься далі у цій статті.

[2] Див. перелік документів, наведених у тексті Величком (с. 862–888); перший досвід вибіркової кореляції поданих Величком документів із наявними у фондах різними версіями їх (здебільшого пізнішими копіями) представив нещодавно на своєму сайті ЦДІАК України (див. онлайнову виставку документів до ювілею Самійла Величка: https://cdiak.archives.gov.ua/v_Samiilo_Velychko.php).

а й каталізатором усього історіографічного процесу у XVIII ст. Адже на їхній основі витворився цілий пласт продукції історіописання, що охоплює численні регіонально-історичні хронічки, літописці, основним джерелом для яких слугували означені «козацькі літописи». Важливим явищем вітчизняного історіописання були зразки так званої компілятивної історіографії, до якої насамперед варто віднести праці Петра Симоновського, Петра Лукомського, а також численні історичні хронічки регіонального масштабу. Ці автори мали за взірець також і «козацькі літописи», на основі яких створили власні тексти, схожі на прототипи за ідеологією та певними методологічними прийомами.

Твори Самовидця, Грабянки та Величка за традицією, започаткованою ще в позаминулому столітті, називають «козацькими літописами». Така назва нині усталилась і в науково-популярній літературі, і в суто наукових розвідках. Її застосування зумовлене передусім необхідністю позначення нового за змістом, структурою та ідеологією покоління наративів, які прийшли на зміну творам «церковно-монастирського літописання». Це означення також умовне. Твори Самовидця, Грабянки та Величка не можна вважати літописами в класичному розумінні цього терміна. Адже він передбачає написання тексту за хронологічним принципом подання матеріалу, при цьому опис подій нагромаджується безсистемно, без наскрізного сюжету. А названим творам притаманна певна композиція з рубрикацією тексту, авторськими передмовами, посиланнями на підставові джерела і критична оцінка цих джерел та історичних подій. Водночас у них є елементи літописного стилю (це проявляється у відповідній структурі деяких частин текстів), а також наявна апеляція до біблійної або глобальної історії у висвітленні певних тем.

Що, власне, зумовило появу «козацьких літописів»? Основним підґрунтям цього процесу стала Визвольна війна Богдана Хмельницького й виникнення на політичній карті нової держави, що потребувала не лише мілітарної потуги, управлінських інституцій, економічного базису, а й ідеології, яка легітимізувала б її статус, зокрема і через конструювання картини історичного минулого.

Процес створення якісно нового типу історичних наративів припадає на останню чверть XVII — початок XVIII ст. Це певним чином було пов'язане зі стабілізацією соціально-політичного життя в Гетьманщині після тривалого періоду воєнних конфліктів та внутрішньої Руїни, із достатнім часовим проміжком для осмислення історичних подій, явищ, які відбувалися в історії нової держави. Початок XVIII ст. — час реформ Петра I, централізаторський характер яких став загрозою для існування Гетьманщини, традиційних прав і вольностей її еліти. Натиск на автономні інституції посилився після Полтави. Події, пов'язані з поразкою Івана Мазепи, значною мірою сприяли піднесенню вітчизняного історіописання, позаяк автори історичних творів обстоювали самобутність Гетьманщини, спадкоємність національних традицій з найдавніших часів, конструювали основні маркери ідентичності своєї спільноти.

«Літопис» Самійла Величка постав найпізніше з-поміж інших «козацьких літописів». Отже, його автор міг користуватися здобутками попередників (вітчизняних та європейських авторів), конструюючи своє бачення історичного минулого Гетьманщини включно з його основними складниками — етногенезом, уявленням про територію, вітчизну, власний пантеон героїв тощо. У творі Величка ці категорії представлені найповніше, вагомо й аргументовано, вони легітимізують не лише саму державу, а й спільноту, яка мешкала на її теренах — «козацький/український/малоросійський» народ. За допомогою їх нова спільнота вписувалася в межі певної норми, набувала критеріїв, які уподібнювали її до народів, що вже мали тривалу традицію державності і власні династії. Існувала також потреба за допомогою цих самих маркерів максимально

вирізнитися з-поміж сусідів, особливо в умовах інкорпораційних впливів, виявити свою унікальність, апелюючи до давнього минулого чи актуальних чинників.

Що саме спонукало Величка писати історію «козацького народу», «козакоруської нації»? Поштовхом до писання стала подорож автора Правобережною Україною 1703 р. у складі військового корпусу, що рухався до Польщі на допомогу королю Августу, який боровся за престол зі шведським ставлеником. Побачена Величком руїна краю спонукала до осмислення причин такої ситуації. Як так сталося, запитує автор, що квітуча колись «отчизна наша Украина малороссійская» доведена до занепаду, а славні діяння предків виявилися забуті? Щоб з'ясувати причини, Величко, не покладаючись виключно на розповіді ще живих очевидців, «бо не моцно мнѣ было з их неединогласных повѣстей информоватися», сам узявся до написання історичного твору. У своєму вступі до нього — «Прєдмові до читєлника», традиційному елементі барокового письменства, — Величко подає додаткові відомості про мотивацію вдатися до історіописання. Полягає вона у відсутності достатньої інформації про історію «наших сармато-козацких продков» в історичних творах іноземного походження, які до того ж недоступні в Україні. А вітчизняних авторів звинувачено в лінощах, бо не спромоглися створити чогось гідного, окрім «реєстриков бардзо щуплых жадних з яких причин що повстало, як ся отправовало и як кончило, не виразивши околичностей».

Як уже зазначено, поширений в історіографії термін — «козацькі літописи» — застосовують до історико-літературних пам'яток другої половини XVII — першої половини XVIII ст. доволі умовно, адже він не відображає жанрових особливостей творів козацьких канцеляристів [3]. У європейських ранньомодерних практиках твори на кшталт Величкового найчастіше називали або *історією* (лат. *historia*), або *діяннями* (лат. *res gesta*) [4]. Перший термін здебільшого вживали для опису конкретного явища чи епізоду, а другий — для масштабних подій та хронологічно довших оповідей. Тобто те, що ми сьогодні назвали б *історією*, тоді називалося радше *діяннями минулого*. Проте у XVI–XVII ст. ситуація вирівнялася, і поняття історії поступово ставало схоже на сучасне трактування. Такі спостереження ґрунтуються на відстежуванні назв історично-літературних творів.

У випадку з так званими козацькими літописами маємо схожу ситуацію. Скажімо, твір, автором якого традиційно вважають Григорія Грабянку, названий «*Дійствія презільной брані...*», тобто діяння. Самійло Величко у вступному слові («Прєдмова до читєлника») називає свою працю або поважно «ділом» (наголошуючи на неймовірних зусиллях, яких він доклав до її створення), або «гісторією» («сію воєнних дѣяний єго [Хмєлницкого] гисторию»).

Праця Величка вміщує кілька творів. Назву «Початкової частини» ми не знаємо, бо титульний аркуш утрачено. Наступний твір — «*Сказаніє о воинѣ козацкои z поляками, чрезъ Зѣновія Богдана Хмєлніцкого...*» — доволі помітно орієнтований на поему Самуеля Твардовського «*Wojna domowa*», повторює за нею хронологію оповіді з 1648 р. по 1659 р. Саме слово «сказаніє», вочевидь, відповідає у цьому випадку латинському «commentarius» [5]. А втім, праця Величка вирізнялася деталями структури, залученням додаткових актових джерел, історичних та літературних творів, а головне — непересічним авторським баченням подій. Вона була поділена на частини, кожній з яких відповідала оповідь про події одного з років «війни козацької». Далі закомпонований

[3] Про умовність цього визначення не раз ішлося в науковій літературі: Грушевский М. С. Об украинской историографии XVIII века. Несколько соображений. *Известия Академии наук СССР*. Отделение общественных наук. VII серия. 1934. № 3. С. 221; Апанович Е. М. Рукописная светская книга XVIII в. на Украине. Исторические сборники. Киев, 1983; Марченко М. І. Українська історіографія (з найдавніших часів до XIX ст.). Київ, 1959; Бовгиря А. Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2010. С. 71.

[4] Яковенко Н. Вступ до історії. Київ : Критика, 2007. С. 26–31.

[5] Там само. С. 28.

найбільший Величків твір — «*Повѣствованія лѣтописная ѡ малоросийскихъ и иннихъ ѡтчасти повєдєніяхъ собранная и здє ѡписанная*» про події 1660–1700 рр. (попри те, що у самому тексті містяться згадки про намір автора охопити набагато ширший хронологічний період). Тож «Повѣствованія лѣтописная», вочевидь, не завершена. У ній є власне Величкова оповідь, літературні пам'ятки інших авторів, кореспонденція політичних і церковних діячів, універсали, договори та багато інших джерел. Оце різноманіття «літописець» і структурував по розділах. Можна припустити, що авторське бачення жанрової належності означених творів відображене у їхніх назвах: «Сказаніє» та «Повѣствованія лѣтописная». Водночас вони, ясна річ, були пов'язані між собою, бо, по суті, продовжували один одного. Позаяк нам не відомо, як Величко назвав свою працю, для її характеристики доречно було б використовувати терміни «історія» та «діяння», апелюючи до типологічної подібності його праці до європейських зразків. Досі детально не вивчено, як саме твори Величка пов'язані між собою. Попри те, грандіозність його роботи очевидна.

Можемо припустити, що автор ставив перед собою подвійне завдання: якомога ретельніше і правдивіше описати саме історію та ввести її в дещо ширший контекст і подати власне «вѣдєніє прєждє бывших дѣяний и повєдєний людских».

Оскільки ранньомодерне історіописання мало свої особливості, які не відповідають сучасним нормам, у тексті Величка іноді доволі складно провести чітку лінію розподілу між джерелами походження інформації та літературою. Практики їхнього використання у конструюванні історичного твору були вельми подібні. Тож будь-яке виокремлення у такому разі умовне.

Та вирізнити певні відмінності у використанні Величком, скажімо, історичних і художніх літературних пам'яток таки можна. Незалежно від того, погоджувався Величко з поданою в історичних творах інформацією чи ні, він переносив її до свого тексту для конструювання основи наративу. Натомість з літературних творів автор здебільшого брав метафоричний опис події, що мав відобразити її символічне значення. Часто зауважуємо, що у таких випадках він був свідомий приблизності цитованого матеріалу, проте обирав цей шлях через бажання прикрасити або проілюструвати сенс описуваних подій. Водночас вирізнення історичних та літературних пам'яток також можна вважати доволі умовним. Адже одні й ті самі тексти подеколи виступають в обох іпостасях. Величко міг досить детально йти за текстами попередників, фактично повністю подаючи їх, а міг лише переказувати з них окремі факти, інтенції або використовувати метафори на власний розсуд. Крім того, він, вочевидь, вважав появу нових видань літературних пам'яток знаковою подією. Згадки про них Величко зробив одним з елементів формування своєї історії.

Традиція посилатися на використані під час написання праці джерела та літературу існувала в середовищі канцеляристів. Наприклад, створюючи 1684 р. в Генеральній канцелярії трактат «Описание народа российского, откуды начало восприяло и о граница града Киева и киевского и черниговского и переяславского полков с принадлежащими к ним мест и реками», використовували «Хроніку європейської Сарматії» Олександра Гваньїні, «Кронікар князювання руського», «Кроніки Великого князівства Литовського», «Кроніку Руської землі», «Кроніку Мартіна Бєльського». Після кожної цитати з перелічених джерел є посилання (майже як за сучасними бібліографічними вимогами) із зазначенням відповідних сторінок, наприклад: «Чти Гваглина о руской земли, лист 2» [6].

Величко наголошує, що ключовими для нього стали дві категорії творів: [українські] літописи і «гисторічєская іностранних народовъ писанія». Авторів останніх (проте й авторів літописів також!) він чітко і цілком по-модерному називає «істориками».

[6] РГАДА. Ф. 229 : Малороссийский приказ. Оп. 1. № 90. Л. 14–15. Див.: Таїрова-Яковлєва Т. До питання про історичні й територіальні уявлення козацької старшини наприкінці XVII ст. *Український історичний журнал*. 2012. № 4. С. 67–73.

Окрім того, Величко намагався використати ще одну категорію джерел — усні свідчення. У пошуках істини він провадив, послуговуючись нинішньою термінологією, польові дослідження і записував усні свідчення та спогади очевидців подій, що його цікавили. При цьому, зрозуміло, звертався до старших людей, прагнув знайти необхідні відомості в «словєсних людских сказаніях» («Аще жє и вопрошах о томъ многих людєй старинних, почто бист тако, и з яких причинъ и чрєз кого опустошися тая зємля наша?»). Але й тут він не знаходив однозначної відповіді на свої запитання: свідчення були різні і суперечливі, люди відповідали «єдєнъ тако, а другий інако», а отже, пише автор, «нємощно мнѣ било совєршєнно з іхъ нє єдиногласних повѣстєй інформоватися».

Верифікуючи свідчення і спогади очевидців за літописними «ѡписаніями», Величко знову наштовхується на «нєсогласія» між цими джерелами. Тому, цілком логічно, він починає вагатися, не знаючи напевно, хто каже правду («мусѣлємъ вонтпити, нє вѣдущи совєршєнно хто з тих гисториковъ істинствуєтъ, а хто от правди разнствуєтъ»). У цій ситуації автор, як і будь-який інший історик, опиняється перед тяжким вибором, прагнучи дошукатися істини (він використав блискучу метафору, порівнюючи себе зі сліпим, який на своєму шляху невпевнено тримається огорожі: «(якъ слѣпий дєржачися плоту) виводилємъ дѣйствіє»). Козацький канцелярист підводить читача до розуміння, чому наважився на власний ризик переповісти працю Твардовського. Величко намагався переказувати її точно, за деяким винятком: «сєнсъ Твардовского в нѣкоторих мѣсцєхъ пєрємѣнялєм», але «гисториї єднак и дѣйствія воєнного істности нє пєрємѣнилєм». При цьому автор зазначав, що цілеспрямовано опускав барокові літературні надмірності («оминувши нєпотрєбства панагиричніє и поєтицкіє»), зауважуючи, що вони потрібні хіба що для навчання молоді, але жодним чином — не у серйозній історіографічній праці («учащимся тилко ѡтрокомъ к видѣнію належащіє»).

Про використання порівняльного методу Величко пише просто і зрозуміло для читача: «развѣ чого в Твардовскомъ нє ставало, тоє з Zорки и інших лѣтописцовъ и записокъ козацких доложилємъ, а чого в Zорки нє обрѣлося, тоє з Твардовского дополнилємъ». Так само прозоро автор пояснює, імовірно, ключову методологічну підвалину своєї праці: «нє дєрзнулємъ того писати, ѡ чомъ пєвної нє моглємъ доіскатися вѣдомости». Безпрецедентно критично і досить модерно він висловлюється про «козацькі літописи» та їхніх авторів.

Величко зібрав і ввів до свого тексту величезний комплекс найрізноманітніших документів, який не раз привертав увагу дослідників. Проте через дискусію щодо автентичності декотрих з них історики на загал почали упереджено ставитися до всіх джерел, наведених у творі [7]. Та поряд із сумнівними матеріалами козацький канцелярист часто цитував унікальні документи з історії Війська Запорозького, які можуть посутньо доповнити відомі на сьогодні архівні списки [8]. Автор включав до свого твору пункти міжнародних домовленостей, акти про утвердження православної віри та козацьких прав.

Оповідь Величка помітно вирізняється не тільки своєрідним представленням палітри минувшини за рахунок метафоричних і риторичних компонентів, цікавих композиційних рішень, поєднанням епічної манери викладу з діалогічними і монологічними вкрапленнями, а й яскравою самосвідомістю автора, який прагнув донести до читача власні уявлення, цінності, мотиви й устремління. Наратив Величка позначений розмаїтими рефлексіями та саморефлексіями. Один з найприкметніших виявів

7 Докладніше про це див. в історіографічному огляді, поданому далі.

8 Порівн., наприклад, наведені у тексті Величка листи Івана Мазепи від 23 травня 1693 р. (арк. 623–624) та від 26 листопада 1696 р. (арк. 726 зв.–727) з їхніми списками: Листи Івана Мазепи / упоряд. та авт. вст. дослідж. В. В. Станіславський. Т. 2 : 1691–1700. Київ, 2010. С. 388–390 (список датовано 24 травня 1693 р.); 485–487 (список датовано 29 листопада 1696 р.).

такого рефлексування полягає в означенні авторської оповіді не як літопису, а як «Історії» («Гісторії»). Використовуючи або компілюючи відомості з інших пам'яток і творів, він почасти навіть намагається виокремити свій і запозичений тексти, а головне — окреслити власну позицію щодо попередників у царині історіописання.

Отже, у світлі сучасної історіографії оповідь Величка варто розглядати як працю, що започаткувала творення українського ранньомодерного історіописання.

Історія написання та побутування рукопису

Процес створення історичного наративу Величка складний і тривалий. Кодикологічний аналіз оригіналу рукопису, який провела в рамках цього проєкту група петербурзьких істориків, дає підстави стверджувати, що задум написання праці виник у Величка ще в період його служби в Генеральній канцелярії Війська Запорозького часів гетьмана І. Мазепи наприкінці XVII — на початку XVIII ст. Саме тоді було закуплено дорогий папір і зібрано добірку документів, імовірно, з архіву (гетьманського, приватного чи якогось іншого). Як писав сам Величко, він копіював джерела «часу поволного на тоє не имѣя, всегдашними и непрестанники в канцилярией войсковой, писарскими будучи обовязан, и отягощен дѣлами» (арк. 98 б). Очевидно, саме тоді автор створив «літературну частину» — «Сказаніє» (арк. 91–113 зв.), були складені чернетки пізніших частин («протографи»). Роботу було призупинено 1708 р., коли Величко потрапив у полон. Після звільнення, орієнтовно 1715 р., він поновив роботу, перебуваючи у маєтку полтавського полковника Василя Васильовича Кочубея в Жуках. Там 1720 р. Величко дописує «Сказаніє» (що зазначено на його титульному аркуші), а десь у період між 1720 р. і 1725 р. завершує і «Повѣствованія лѣтописная». Мабуть, тоді він і вирішує створити «Початкову частину», у якій опише добу Сагайдачного і козацьких повстань (до епохи Хмельницького). Вона, як нам відомо від самого Величка, була закінчена 1725 р., коли він працював уже в Диканьці (автор пише, що був щоденник Титлевського «в малороссійском же полку полтавском селѣ Диканцѣ стараніем учащого и учащагося з латинского на рускій язик 1725 года переведеной» [9]). При цьому упродовж 1715–1727 рр. Величко постійно доопрацьовував, дописував свою історію, вклеював, вшивав туди документи, нумеруючи зшитки й аркуші, поєднуючи частини інскриптами. Так, скажімо, після отримання книги Самуеля Пуфендорфа [10] він дописав «Прѣдмову до читѣлника» і перші розділи «Сказанія». Принаймні «Прѣдмова» була написана вже після «Початкової частини», позаяк містить посилання «О Хотѣнской, прежде описанной войнѣ» (арк. 79). До кінця життя Величка і до того, як він утратив зір, рукопис було завершено (приблизно 1728 р.). Ми також не знаємо, чому Величко обірвав свою роботу на подіях 1700 р., хоча спочатку планував писати і про пізніші події, включаючи 1708 рік. Рукопис ретельно зібрав сам Величко, але ми не знаємо, чи був «Літопис» зшитий і чи існувала обкладинка. Рукопис складався з трьох частин: «Початкова» (її оригінальний заголовок і титульний аркуш усієї праці не збереглися), «Сказаніє» і «Повѣствованія лѣтописная».

Подальша доля оригіналу рукопису заплутана. Найімовірніше, він зберігався в бібліотеці Кочубеїв, у маєтку яких жив в останні роки і, очевидно, помер Величко. На цей момент можна з упевненістю припустити, що «Літопис» Величка входив до зібрання Григорія Політики — українського громадського і культурного діяча, перекладача-поліглота, письменника та бібліофіла. Зробивши блискучу кар'єру в Петербурзі і працюючи там з 1764 по 1773 р. інспектором Морського шляхетського кадетського корпусу, Політика продовжив традицію випускників Києво-Могилянської академії

[9] Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. Інститут рукопису. Ф. VIII. № 154 М. Арк. 5.
[10] Пуфендорф С. Введение в гісторію европеискую. Санкт-Петербург, 1718.

зі створення унікальних бібліотек. Можливо, знаменитий збирач придбав оригінал рукопису Величка у Кочубеїв (відомо, що син Г. Политики, живучи на Полтавщині, мав тісні стосунки з Кочубеями) [11]. Імовірно, оригінал зберігався не у Петербурзькій частині бібліотеки Политики (значний обсяг якої згорів під час пожежі на Василівському острові 1771 р.), а в Україні, на Полтавщині. Саме після пожежі Г. Политика збирав колекцію пам'яток «малоросійської історії», цим займався і його син [12]. Там, на Полтавщині, підготували і Київський список рукопису. Ця копія була виконана, згідно з кодикологічним аналізом, у 60-ті рр. XVIII ст. [13], тобто за життя Г. Политики, і в нього зберігалася. Переписувач не розумів польської та латини, переписував ці частини тексту механічно, не розбираючи змісту і з істотними орфографічними помилками. Та цінність Київського списку в тому, що невідомий автор копії переписував оригінал, зберігаючи і фіксуючи той первісний вигляд, який надав рукопису сам Величко.

На початку XIX ст. оригінал рукопису Величка залишався на Полтавщині, у Политик. 2 лютого 1810 р. Василь Григорович Политика (син Григорія), перебуваючи в Коровицях (Полтавської губернії), писав відомому збирачеві «малоросійської» старовини Андріянові Чепі: «Хотя я имею у себя довольно малороссийских летописцы на природном нашем и иностранных языках, в том числе и огромный рукописный Самойла Величка...» [14]. 17 лютого 1810 р. А. Чепа відповідав В. Политиці: «Мне никогда не случалось читать и видеть Летопись Самойла Величко. Буди можно покорно прошу одолжить мне оный будущей весною для прочету, а когда оный мне покажется и для списания» [15].

Вочевидь, прохання задовольнили. Принаймні у грудні 1813 р. А. Чепа писав з Полтавщини (с. Чепурківка) Василю Анастасевичу, що позичив у В. Политики «огромный летописец Самойла Величка, примечательный по внесенным в оный документам». Чепа скаржився, що вже два роки не може його скопіювати: «Препоганый писарь мой начал оный списывать и почти ничего не написал. А другово писаря ищу и не нахожу» [16].

Онук Григорія Андрійовича, Василь Васильович Политика, почав розпродавати рукописи в 30-ті рр. XIX ст. Оригінал історії Величка придбав видатний російський збирач філіграней Іван Лаптєв [17]. Можливо, заможний купець дав хорошу ціну, бо рукопис мав й унікальне зібрання філіграней. На рукописі Величка існують позначки, що він входив до складу зібрання Лаптєва [18]. Після смерті Лаптєва (3 липня 1838 р. за новим стилем) на аукціоні з продажу його колекції (1840), що відбувся в Санкт-Петербурзі, твір Величка придбав відомий колекціонер Михайло Погодін.

Тільки завдяки Погодіну рукопис набуває широкої популярності. 4 вересня 1840 р. М. Погодін писав Михайлу Максимовичу: «Я нашел „Малороссийский летописец", сочиненный Самуилом Величко, канцеляристом войсковой канцелярии в 1720 году, из записок Зорки, секретаря Хмельницкого и проч.... На 800 листах, с грамотами, речами, письмами, песнями. Грамоты есть подлинные, за подписью напр. Михаила, короля польского. Письма тоже. Рукопись собственноручная» [19]. Після повідомлення Погодіна про виявлення твору Величка М. Максимович 1843 р. приїхав до Москви, щоб ознайомитися з рукописом (Погодін побоювався надсилати рукопис до Києва

[11] Из истории южно-русского общества начала XIX в. (Письма В. И. Черныша, А. И. Чепы, В. Г. Полетики и заметки к ним). *Киевская старина.* 1893. № 1. С. 56.

[12] Лазаревский А. Отрывки из семейного архива Полетик. *Киевская старина.* 1891. № 4. С. 106.

[13] Гнатенко Л. Київський список пам'ятки: кодикологічний аналіз (див. с. LXXV–LXXVII цього видання).

[14] Из истории южно-русского общества начала XIX в. (Письма В. И. Черныша, А. И. Чепы, В. Г. Полетики и заметки к ним). *Киевская старина.* 1893. № 1. С. 56.

[15] Там же. С. 60.

[16] Листування А. І. Чепи з В. Г. Анастасевичем. *Дніпропетровський історико-археографічний збірник.* Вип. 3. Дніпропетровськ, 2009. № 5. С. 196.

[17] Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. Т. I. Киев : Тип. И. Вальнера, 1848. С. I.

[18] На арк. 565 зв. на лівому полі ним виконано відбиток печатки «І. Л.» [Іван Лаптєв]. Див.: Мельник А., Поляков І., Таїрова-Яковлєва Т., Ципкін Д. Оригінал пам'ятки: кодикологічний аналіз (див. с. LI–LXXIV цього видання).

[19] Письма М. П. Погодина к М. А. Максимовичу. Санкт-Петербург, 1882. С. 24.

поштою через її ненадійність). 1845 року подивитися на працю Величка приїхав і Пантелеймон Куліш. Уже у 1844–1845 рр. Осип Бодянський почав готувати «Літопис» до друку в Москві, але виданий він не був, позаяк Погодіна не влаштовував низький гонорар. Залишився переписаний текст пам'ятки [20], яким, за припущенням Ярослава Дзири, послуговувався Тарас Шевченко, використовуючи сюжети з рукопису у власній творчості, а саме у «Чигрине, Чигрине...», «І мертвим, і живим, і ненарожденним...», «Великий льох», «Заступила чорна хмара» [21].

1843 року при канцелярії Київського військового губернатора, Подільського і Волинського генерал-губернатора було створено Київську археографічну комісію для збирання й публікації документальних матеріалів. Навесні 1846 р. до Москви відрядили Миколу Рігельмана, дійсного члена Комісії, випускника Московського університету, нащадка давніх козацько-старшинських родів, який захоплювався ідеєю збирання матеріалів з історії України. Микола Аркадійович мав зібрати в архіві Міністерства закордонних справ відомості про матеріали, що стосувалися історії України. У Москві він зазнайомився з М. Погодіним, дізнався від нього про існування рукопису, написав про це листа до Києва (5 травня 1846 р.) і, маючи згоду Київської археографічної комісії, уже 15 червня дістав від Погодіна сам рукопис у тимчасове користування для видання Комісією. Передаючи пам'ятку, М. Погодін писав голові Комісії Миколі Писарєву: «Услышав от г. Ригельмана о желании Вашем напечатать мою малороссийскую летопись, посылаю ее в Ваше полное распоряжение. Прошу Вас именем истории хранить рукопись как зеницу ока, никому до времени не показывать, кроме нареченного издателя» [22].

У вступній статті до першого тому видання рукопису Величка, що не мала підпису (причини докладно пояснимо далі), зазначено: «Издаваемая ныне Комиссиею для разбора древних актов *Летопись о событиях в Юго-Западной России* принадлежит академику М. П. Погодину, от которого она и получена для напечатания».

У примітці написано: «Г-н Погодин открыл ее в числе других рукописей, купленных его комиссионером на аукционе, после известного собирателя и любителя русских древностей — Лаптева, автора Древней Русской Дипломатики».

Пам'ятка на той час була у поганому стані. Перші 77 аркушів «Початкової частини» рукопису «приобретены были самим владельцем [Погодіним. — *Т. Т.-Я.*] рукописи в последствии, и приобщены к главному сочинению» [23], тобто куплені Погодіним пізніше. Таким чином, на аукціоні в Петербурзі оригінал продавався частинами. Деякі аркуші, зокрема перші 6, 113 та ін., які ще були наприкінці XVIII ст. (як показує Київський список), на 40-ві рр. XIX ст. уже втрачені. Вочевидь, перш ніж передати рукопис до Київської археографічної комісії, побоюючись, щоб не були втрачені деякі частини, Погодін спорядив його обкладинкою. Принаймні до Комісії праця потрапила вже в палітурці, поділена на три томи. Про це нам відомо достеменно. В анонімній передмові до першого тому зазначено, що рукопис поділено «на три тома; первый из них заключается 1659 годом, которым оканчивает свое стихотворное повествование Твардовский в книге — Wojna Domowa, служившей главным источником для первого тома Летописи Величка. Остальные два разделены произвольно, вероятно в последствии, ибо счет глав в них сплошной до самого конца» [24]. Крім того, є свідчення Миколи Гулака, який під час підготовки до видання працював з «первым томом рукописной летописи Самуила Величко (in folio, в переплете)» [25].

[20] Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України. Відділ рукописних фондів і текстології. Збірка Ю. О. Бодянського. Ф. 99. № 172, 175.

[21] Дзира Я. Т. Г. Шевченко і рукопис Величка. *Український історичний журнал.* 1964. № 1. С. 96–99.

[22] Міяковський В. Кирило-методіївці в археографічній комісії. *Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності.* Т. І. Київ, 1929. С. 321.

[23] Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. Т. І. Киев : Тип. И. Вальнера, 1848. С. I–II.

[24] Там же. С. I.

[25] Кирило-Мефодіївське товариство. Т. 1. Київ, 1990. № 274. С. 213.

Зауважимо: натоді видавці ще не мали Київського списку. Уперше заговорив про нього В. В. Политика, онук Григорія. Після закінчення Московського університету він робив кар'єру дипломата, але щось пішло не так: 1837 р. вийшов у відставку й оселився на Полтавщині [26]. По смерті батька Василь Васильович на початку 1850 р. запропонував голові Київської археографічної комісії для розгляду давніх актів Михайлові Судієнку деякі рукописи, зокрема і «Малороссийский летописец Самуила Величка, рукописный» [27]. Саме тоді, у травні 1850 р., Политика пропонував його і Погодіну [28]. Причому обом він обіцяв зголоситися на будь-які умови («я со всею готовностию могу уступить вам по вашему уведомлению, было бы то за деньги или же за книги новейших авторов» [29]; «прошу вас самих назначить мне безобидную цену, за которую вы желали бы приобрести, а я мог бы без дальнейшей переписки и траты времени уступить вам») [30]. У певному сенсі це цілковитий обман, бо значно цінніший оригінал уже був проданий. Невідомо, що стало причиною порушення попередньої домовленості з Погодіним. Можливо, прохання Михайла Ханенка [31]. 14 травня 1850 р. він писав В. В. Политиці: «Умоляю вас всем святым вашей родины, не давать никому и ничего кроме летописи Величка для Киевского Археографического общества, которому она нужна и принесет пользу общую». Ханенко вважав, що всіма вченими, крім Бодянського, «водят не те чувства: самолюбие или желание выработать на чужой счет копейку», а головним лиходієм він називав М. Погодіна [32]. У листуванні з Погодіним Политика почав затягувати час. У січні 1851 р. він посилався на невідкладні справи в Полтаві («Замедление в отправке рукописей и книг произошло...») [33], а потім 13 травня 1851 р. сухо сповістив Погодіна, що «имеющиеся у меня рукописи и прочее перешло в руки земляка моего Михаила Йосиповича Судиенка, председателя киевской археологической комиссии» [34]. Купівля відбулася за посередництва М. Ханенка, вартість становила 2 тис. рублів. Серед рукописів, придбаних М. Судієнком, був Київський список «Літопису» Величка.

Висловлювання Ханенка, імовірно, спричинені критичними закидами Погодіна на адресу «українофілів». При цьому Погодіна пов'язували найтепліші дружні стосунки з М. Максимовичем, а О. Бодянський висловлювався про Погодіна з любов'ю і вдячністю [35]. Напевно, причина у сплаченій сумі. Як відомо, Погодін славився своєю скупістю. Через те у нього навіть виникли проблеми з виданням журналу «Москвитянин».

Серед рукописів, придбаних Судієнком, була «Космографія» (ще один твір Самійла Величка), «Предмову» з «Космографії» опублікували видавці Величкового «Літопису» [36]. З неї стало відомо про хворобу очей Величка, через яку він утратив зір до 1728 р. У 1914 р. з цим рукописом працював Орест Левицький у рамках Наукового товариства в Києві [37]. Подальша доля рукопису нам не відома. У зібранні Судієнка (у Києві) та в зібранні Погодіна (у Санкт-Петербурзі) його немає.

[26] Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т. IV. Киев : Типо-Литогр. С. В. Кульженко, 1914. С. 136.
[27] Лазаревский А. Отрывки из семейного архива Полетик. *Киевская старина.* 1891. № 4. С. 108.
[28] Российская государственная библиотека. Отдел рукописей. Ф. 231/II. Картон 26. Ед. 17. Л. 1–2.
[29] Лазаревский А. Отрывки из семейного архива Полетик. *Киевская старина.* 1891. № 4. С. 108.
[30] Российская государственная библиотека. Отдел рукописей. Ф. 231/II. Картон 26. Ед. 17. Л. 2.
[31] Тетяна Литвинова помилково вважає, що йшлося про сам «Літопис» Величка, насправді — тільки про його Київський список. Литвинова Т. Папери родини Полетик в архівосховищах України та Росії. *Архіви України.* 2007. № 1/3. С. 49.
[32] Лазаревский А. Отрывки из семейного архива Полетик. *Киевская старина.* 1891. № 4. С. 109–110.
[33] Российская государственная библиотека. Отдел рукописей. Ф. 231/II. Картон 26. Ед. 17. Л. 3–4.
[34] Там же. Л. 5.
[35] Грушевський О. З українського культурного і наукового життя в середині XIX в. *ЗНТШ.* 1906. Т. 74. С. 69–92.
[36] Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. Т. IV. Киев, 1864. С. II–V.
[37] [Левицький О.] Орленко Л. Книжні відомості українців про Московське царство наприкінці XVII ст. *Україна.* 1914. № 3. С. 66–72.

Археографічна історія пам'ятки

Історія публікацій і спроб публікацій твору Величка надзвичайно трагічна. Перша спроба, зроблена О. Бодянським у 1844–1845 рр., як ми вже згадували, була зірвана через незгоди з М. Погодіним.

Уперше твір Величка видала Київська археографічна комісія (створена саме для збирання й публікації документальних матеріалів), причому це видання стало однією з перших опублікованих нею праць. Видавці, очевидно, під тиском цензури і тієї складної політичної ситуації, що виникла на момент підготовки рукопису до публікації (арешт учасників Кирило-Мефодіївського братства), назвали пам'ятку «Летопись о событиях в Юго-Западной России». Саме такий термін у ті роки використовували, видаючи документи з історії України. Це стосується і Київської археографічної комісії (з 1859 р. вона видавала, наприклад, «Архив Юго-Западной России»), і Археографічної комісії в Санкт-Петербурзі (з 1863 р. видавала «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России»).

До видання праці Величка приєднався Микола Костомаров, молодий ад'юнкт кафедри російської історії Київського університету, 1846 р. обраний співробітником Київської археографічної комісії. До підготовки твору до друку М. Костомаров залучив свого товариша по Кирило-Мефодіївському братству М. Гулака [38]. З особистих пояснень М. Гулака, які він дав 25 квітня 1850 р. у Шліссельбурзькій фортеці: «во время бытности в Киеве я не имел в руках никаких актов, ни рукописей, принадлежащих Временной комиссии, высочайше утвержденной для разбора древних актов, кроме первого тома рукописной летописи Самуила Величко (in folio, в переплете). Эта рукопись была передана мне для переводов его превосходительством Николаем Орестовичем Писаревым. Уезжая из Киева в начале 1847 г., я передал ее г-ну Костомарову, занимавшемуся подобно мне переводами исторических документов при означенной комиссии» [39].

Роботу з підготовки рукопису Величка до публікації перебила справа кирило-мефодіївців. 30 березня 1847 р. заарештували Костомарова [40]. Після нього роботу над першим і другим томами «Літопису» С. Величка продовжив М. Рігельман. Як пише Олег Журба, «відсутність необхідного досвіду і кваліфікації позначилась і на рівні видання. Рігельман відмовився від передачі тексту методом транслітерації, мотивуючи це виключно „удобством большинства читателей". Він розкривав титли і скорочення слів. Літери, що вийшли з ужитку, заміняв на сучасні. У виданні практично повністю відсутні примітки до тексту, належне археографічне оформлення. У невеликій передмові подана коротка інформація про джерело, його структуру, зовнішній вигляд, час складання» [41].

Очевидно, передмову підготував ще М. Костомаров, який на момент виходу першого тому перебував у Петропавлівській фортеці. Тому його ім'я цензура і не пропустила. Видавець вважав, що «Летопись Величко сохранилась в единственном списке, или лучше подлиннике», це тому він обіцяв «строго держаться единственного текста». «Допущены только следующие отступления для удобства большинства читателей»: замінені букви і розкриті титли. Насправді відступів і втрат було значно більше — зокрема, зігноровані дуже важливі коментарі на полях (багато з них зроблені Величком власноруч), відсутні археографічні коментарі. Видавець зазначив у складі рукопису лише три оригінальні документи: універсал короля Михайла Вишневецького 1670 р.;

---

[38] Журба О. І. Київська археографічна комісія. 1843–1921. Нарис історії і діяльності. Київ : Наук. думка, 1993. С. 10.

[39] Кирило-Мефодіївське товариство. Т. 1. Київ, 1990. № 274. С. 213.

[40] Там само. № 329. С. 249.

[41] Журба О. І. Київська археографічна комісія. 1843–1921. Нарис історії і діяльності. Київ : Наук. думка, 1993. С. 69.

цидула з листа львівського єпископа Йосифа Шумлянського Борису Шереметєву; виборчий акт на війтівство Дмитра Полоцького. А численних ранніх копій документів, підшитих до рукопису, не зазначив. Так само поверхово розглянув почерк: «везде одинаковым почерком, с очень незначительными иногда отменами, которые можно отнести к перемене пера, или большей или меньшей старательности той же руки» [42].

Зважаючи на те, що три відповідальні редактори проходили у справі кирило-мефодіївців (серед них і М. Рігельман, який відбувся допитами), не варто дивуватися підвищеній увазі цензорів до Величкової праці. Перший том пропустив цензор Олександр Федотов-Чеховський. А вже до другого тому в Комітету духовної цензури виникли питання. Так, у відповіді першого відділення канцелярії оберпрокурора Синоду Київському генерал-губернатору йдеться про те, що другий том «Літопису» С. Величка може бути надрукований тільки «по исправлении согласно сделанным замечаниям» [43]. У результаті 9 вересня 1850 р. цензор Комітету архімандрит Іоанникій дав дозвіл на видання другого тому.

Подальша боротьба розгорілася за третій том. Збереглася окрема справа «Дело цензурного комитета о третьей части рукописи летописи Самуила Величка, издаваемой Временной комиссией для разбора древних актов» (1851) [44]. Третій том редагував учитель 2-ї Київської гімназії Іван Самчевський (1855). Допитливий і сумлінний цензор Давид Мацкевич виявив такі дражливі місця: переказ Величком поширених на той час чуток, що невдачі Кримського походу московського війська 1689 р. спричинив таємний підкуп кримським ханом самого очільника походу, князя Василя Голіцина, «шістьма бочонками золота»; відомості про взаємини гетьмана І. Мазепи та полковника Семена Палія, зокрема про отриманий Палієм 1693 р. хабар з Москви («доставленных из Москвы разных подарков, чтобы подарки эти, согласно монаршей воле, выданы были негласным образом»). У зв'язку з виявленим голова Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, помічник попечителя Київського навчального округу Михайло Юзефович звернувся із запитом від 18 серпня 1851 р. до керуючого канцелярією Міністерства народної освіти. Про всяк випадок він делікатно виклав свою думку («нахожу, что заключающие в них сведения, составляющие достояние истории, могли бы, кажется [...], войти в состав специального издания по сей части») і невдовзі отримав дозвіл на збереження цих сюжетів у виданні [45]. У результаті третій том пропустили три цензори: від Цензурного комітету — Давид Мацкевич (випускник Санкт-Петербурзького університету, історик живопису, поет «Срібного століття»), від Київського комітету духовної цензури — архімандрит Нектарій Надєждін (уродженець Тамбова, випускник Київської духовної академії) і протоієрей Іван Скворцов (ординарний професор Університету Св. Володимира) [46]. Саме в третьому томі були значні пропуски оригінального Величкового тексту (зокрема немає багатьох документів, панегіриків та ін.) [47].

Очевидні недоліки видання Археографічної комісії: вилучена «Початкова частина», пропуски, відсутність археографічного коментарю, — зумовили потребу у новому,

---

[42] Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. Т. I. Киев : Тип. И. Вальнера, 1848. С. VII–VIII.

[43] Журба О. І. Київська археографічна комісія. 1843–1921. Нарис історії і діяльності. Київ : Наук. думка, 1993. С. 70.

[44] ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 152. Спр. 232. Ч. 16.

[45] ЦДІАК України. Ф. 293. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 3–5 зв.; Журба О. І. Київська археографічна комісія. 1843–1921. Нарис історії і діяльності. Київ : Наук. думка, 1993. С. 70; факсиміле зазначеного листування у серпні–вересні 1851 р.: https://cdiak.archives.gov.ua/v_Samiilo_Velychko.php.

[46] Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. Т. III. Киев, 1855.

[47] Арк. 680–680 зв. Панегірик Стефана Яворського гетьману Івану Мазепі на честь вдалого Кримського походу 1689 р.; Арк. 697–698 зв. Дедикація гетьману Івану Мазепі; Арк. 699–700. Виписані з книги Стрийковського вірші про місце стародавньої Русі; Арк. 709 зв.–711. 4 травня 1696 р. — лист невідомого єзуїта до київського митрополита Варлаама Ясинського; Арк. 711 зв.–712. Вірші «Глагол грішника ко Магдалині» та «Отвіт Магдалинин грішникові»; Арк. 727 зв.–729. «Lament strapioney oyczyzny po zerwaney conwocaciey interregni y związanych związkach koronych y W. X. L. niescęscie swoie opłakuiący. Roku 1696».

повному виданні [48]. На засіданні Київської комісії для розгляду давніх актів О. Левицький виступив із повідомленням про необхідність видання «літопису С. Величка». Та публікацію здійснювала вже не ця Комісія, адже Величків твір перейшов до планів Археографічної комісії Всеукраїнської академії наук [49], яка погодилася на пропозицію Михайла Грушевського розпочати літературно-історичну серію Археографічної комісії Всеукраїнської академії наук тим самим твором Самійла Величка, яким починала видання українських літописних пам'яток Київська комісія для розгляду давніх актів. Звіряв рукопис з виданням 1848 р. і виправляв (за вказівками професора Євгена Тимченка щодо мовних особливостей) Амвросій Криловський [50]. У рамках АК ВУАН 1926 р. видання вийшло в серії «Пам'ятки українського письменства».

У передмові нову публікацію пам'ятки обґрунтовували тим, що перше видання давно стало «рідкістю». З незрозумілих причин у публікації не зазначено жодного прізвища: ні редактора, ні упорядника. Хоча відомо: у ті роки Комісію очолював М. Грушевський, у жовтні 1926 р. урочисто святкували його 60-річний ювілей, а до початку політичних репресій в Академії лишалося ще три роки. Палеографічний нарис для передмови опрацювала Катерина Лазаревська, але її прізвище також відсутнє. Лазаревська не зробила кодикологічного аналізу, не встановила час створення і структуру рукопису. Позначені тільки приписки на колонтитулі, є приписки на полях, але без жодних коментарів. Немає іменного та географічного покажчиків. Однак редакційна комісія АК ВУАН розробила перші в українській археографії узагальнювальні принципи-правила публікації староукраїнських текстів, що були подані у передмові до видання [51]. Передмова завершувалася таємничою фразою: «На жаль, з причин, від Редакції незалежних, не всі принципи вдалось перевести послідовно в сім томі» [52].

У планах Комісії на п'ятиріччя передбачалося перевидати 2–4 томи пам'ятки, але цьому не судилося здійснитися через розпочаті щодо ВУАН репресії. На цій публікації робота над рукописом Величка припинилася майже на п'ятдесят років.

Утретє до проєкту видання повернулися 1969 р., коли на базі Інституту історії АН УРСР було створено археографічну комісію АН УРСР на чолі з академіком Андрієм Скабою [53]. Першою публікацією в серії «Джерела з історії України» став «Козацький Літопис Самовидця» (виданий 1971 р.) [54]. У передмові до видання йшлося, що в «найближчій годині Інститут історії АН УРСР запланував підготувати і опублікувати» літописи Грабянки та Величка. «Літопис Самовидця» видав Я. Дзира. Він готувався розпочати публікацію праці С. Величка і написав низку статей з історії її створення [55], однак погром в Академії, ліквідація «козацького» напряму досліджень академічних інститутів, звільнення Я. Дзири поклали край цим планам.

Питання публікації твору Величка знову пролунало у грудні 1988 р. На нараді з археографії в Києві Валерій Шевчук заявив: «потребує нового наукового видання літопис С. Величка» [56]. Юрій Мицик декларував необхідність видання «Літопису» Величка

48 Едиційна археографія в Україні у XIX–XX ст.: Плани, проекти, програми видань. Вип. 1. Київ, 1993.

49 Там само. С. 50.

50 Там само. С. 77–78.

51 Деякі принципи передачі тексту, що затвердила Археографічна комісія у 1926 р. та оприлюднила у передмові до «Літопису» Величка: слов'янські числа замінено на цифри, паєрок замінено літерою **ъ**, слов'янські літери **s**, **z**, **ω**, **ȝ**, **ѧ** замінено на відповідні українські; слова під титлами не розкрито, літеру **и**, що означала б сучасну **ї**, передано як **и'**. Частини тексту, взяті в оригіналі у дужки, у виданні подано у дужках з двома крапками (: :). Подано окремі репродукції оздоблення книги. У тексті у кутових квадратних дужках подано нумерацію аркушів, текстуальні зауваги (зокрема правильне прочитання слів) подано у підрядкових примітках. У тексті у квадратних дужках слова під титлами розкрито (Сказаніє о войне козацкой з поляками. Киев, 1926. С. XV).

52 Сказаніє о войне козацкой з поляками. Киев, 1926. С. XVI.

53 Боряк Г. Археографічні комісії України. *Енциклопедія історії України.* Т. 1. Київ, 2003. С. 131.

54 Літопис Самовидця. Київ : Наук. думка, 1971.

55 Дзира Я. І. Самійло Величко та його літопис. *Історіографічні дослідження в Українській РСР.* Вип. 4. Київ, 1971. С. 198–223; Дзира Я. Т. Г. Шевченко і рукопис Величка. *Український історичний журнал.* 1964. № 1. С. 96–99.

56 Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку : тези доповідей республіканської наради (грудень 1988 р.) / ред. кол. : П. С. Сохань (відп. ред.), В. А. Смолій (заст. відп. ред.), Г. В. Боряк, В. М. Волковинський, О. В. Тодійчук, Ф. П. Шевченко, Н. М. Яковенко. Київ, 1988. С. 23.

та пропонував використати в ньому вже зроблені коментарі В. Шевчука, подані до українського перекладу пам'ятки [57].

Через три роки Валерій Шевчук видав «Літопис» Величка в перекладі сучасною українською мовою. Спирався він не на оригінал, а на перші видання пам'ятки, тому не враховував приписок, оригінальних документів тощо. Не подав також «Початкову частину». Свою публікацію почав з Б. Хмельницького, а завершив «другим томом». При цьому зробив наукові коментарі до тексту [58].

Історіографічний огляд

Питання достовірності

У XIX ст. історики найбільше цікавилися «Літописом» Величка як джерелом для вивчення описуваних у ньому подій. Він одразу привертав увагу доти невідомими деталями козацької історії, а також отримував значний кредит довіри завдяки використанню так званого діаріуша Самійла Зорки, нібито писаря Б. Хмельницького, який міг бути очевидцем подій та мати доступ до унікальних документів свого часу [59]. Уже після публікації першого тому «Літопису» Сергій Соловйов використав його для перевірки свідчень з «Історії Русів» [60]. При такому порівнянні текст Величка видавався переконливішим. Значна кількість цитувань і багата на деталі оповідь лише примножували дослідницький інтерес до нього.

Широко послуговувався твором Величка у монографії про Б. Хмельницького М. Костомаров, зараховуючи його до найдостовірніших своїх джерел [61]. Проте інші дослідники не раз критикували цю працю. Зокрема, М. Максимович зазначав, що в різних «сказаннях» про постать видатного козацького гетьмана, зокрема й у Величкових, є багато домислів та неточностей, тому до них варто ставитися вкрай обережно, укладаючи історичну працю [62]. Та дослідник не заперечував цінності Величкових свідчень, часто їх використовував [63]. Костомаров відповідав на критику, полемізуючи з приводу деталей біографії Б. Хмельницького та коректності використання різних джерельних згадок, однак у третьому зредагованому виданні своєї монографії він урахував деякі зауваги колег по цеху. Цього разу дослідник позначив «Літопис» Величка як джерело, що потребує виваженої критики [64]. Про необхідність уважної роботи з ним він згадував також у своїй праці про Юрія Хмельницького [65]. Та, попри певні перестороги, Костомаров не змінив загальних засад власної роботи.

---

[57] Мицик Ю. А. Про публікацію пам'яток українського літописання. *Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку* : тези доповідей республіканської наради (грудень 1988 р.). Київ, 1988. С. 56.

[58] Величко С. В. Літопис / пер. з книжної української мови, вст. ст., комент. В. О. Шевчука ; відп. ред. О. В. Мишанич ; ред. кол. : О. Т. Гончар, Ю. П. Дяченко, М. Г. Жулинський, В. І. Крекотень, О. В. Мишанич, Ю. М. Мушкетик, В. В. Німчук, Т. І. Сергійчук, П. П. Толочко, В. О. Шевчук. Т. 1–2. Київ : Дніпро, 1991.

[59] Про це див., наприклад: О летописи Величка как источнике малороссийской истории. *Москвитянин.* 1849. Ч. IV. № 15. Отд. 4 : Критика и библиография. С. 33–54; Клеванов А. [рец. на]: Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке, составил Самуил Величко, бывший канцелярист канцелярии войска Запорожского. 1720. Том второй. Издана Временною Комиссиею для разбора древних актов. Киев. 1851. *Москвитянин.* 1852. Т. IV. Кн. 15 : Критика и библиография. С. 57–80.

[60] Соловйов С. Очерк истории Малороссии до подчинения ее царю Алексею Михайловичу. *Отечественные записки.* 1849. № 2. С. 214.

[61] Костомаров Н. Богдан Хмельницкий. 2-е изд. Т. 1. Санкт-Петербург, 1859. С. VIII, XVI.

[62] Максимович М. Письма о Богдане Хмельницком. *Максимович М. Собрания сочинений.* Т. 1. Киев, 1876. С. 409–410 («Письмо четвертое»); 450–452 («Письмо тринадцатое»); 465–466 («Письмо шестнадцатое»).

[63] Серед прямих посилань Максимовича на Величка див., наприклад: Максимович М. Письма о Богдане Хмельницком. *Максимович М. Собрания сочинений.* Т. 1. Киев, 1876. С. 450 («Письмо двенадцатое»); 455, 458 («Письмо четырнадцатое»); 473 («Письмо восемнадцатое»).

[64] Костомаров Н. Богдан Хмельницкий. 3-е изд. *Исторические монографии и изследования.* Т. 9. Санкт-Петербург, 1870. С. V, XIII.

[65] Костомаров Н. Исторические монографии и изследования. Т. 12. Санкт-Петербург, 1872. С. 157.

Такий підхід отримав різко негативну оцінку від Геннадія Карпова, російського історика, який вороже ставився до «українофільства» Костомарова. Конфлікт між дослідниками виходив за межі наукової дискусії, стосувався їхніх світоглядних позицій та посилювався конкуренцією, а згодом, вірогідно, особистою неприязню. Приділяючи велику увагу критиці джерел, Карпов вважав, що через фактичні помилки у творі Величка його свідчення не можна використовувати для вивчення доби Б. Хмельницького, як це робив Костомаров [66]. Той, зі свого боку, зазначав, що, попри зайве красномовство й неточності, «Літопис» містить також правдиву інформацію з історії описуваних подій. Тому з цим твором потрібно працювати вкрай обережно, ретельно вивіряючи іншими джерелами, але водночас його жодним чином не можна ігнорувати у дослідницькій роботі [67].

Невдовзі Карпов посилив свою аргументацію, більше сконцентрувався у новій монографії на обговоренні потенційних можливостей тексту Величка як історичного джерела, не оминув при цьому нагоди зачепити гострим словом опонента [68]. Він висловлював серйозні сумніви про справжність «діаріуша Зорки», вважаючи його витвором уяви велемовного літописця. Підозру в дослідника породив дивний збіг: в основу твору одного Самійла, тобто Величка, лягли тексти трьох інших Самійлів — Твардовського, Пуфендорфа і Зорки. Перші двоє лишили після себе добре знані твори, але про існування третього не відомо нічого такого, що підтверджувало б сказане про нього. У манері писання Величка Карпов убачав тенденцію прикрашати відомі йому факти власними домислами. Коли ж їх відкинути, припускав дослідник, то міфічним текстом Зорки міг виявитися «Літопис Самовидця». У багатьох несправжніх документах Б. Хмельницького, наведених Величком, історик також помітив характерні для самого літописця анахронізми та помилки, тому припускав, що їхня поява в тексті могла бути літературним прийомом, завдяки якому автор повторював читачеві основні ідеї твору. Помітно, що манеру писання та красномовство Величка Карпов оцінював украй негативно, вважаючи, що його твір відображав уявлення людей першої половини XVIII ст. і мало чим міг допомогти безпосередньо у вивченні доби Б. Хмельницького.

У характеристиці джерел до монографії про І. Мазепу Костомаров визнавав, що у «Літописі» Величка розміщено чимало документів, «лживость которых очевидна», проте пов'язував їхню появу зі слабкою критичною роботою та довірливістю літописця, а не свідомою фальсифікацією. Позаяк наведені Величком документи про гетьманування Мазепи траплялися і в інших джерелах, дослідник не вбачав підстав сумніватися в них [69].

Попри те, що в історіографії дедалі критичніше почали оцінювати свідчення Величка, радикальний скепсис Карпова також не здобув загальної підтримки. Дослідники часто сприймали «діаріуш Зорки» за справжній і загалом продовжували характеризувати працю Величка як одне з найцінніших джерел. Так, наприклад, Корнило Заклинський подавав інформацію про С. Зорку та його працю в загальному огляді історичних пам'яток XVII ст. [70]. Володимир Антонович особливо вирізняв оригінальні документи, наведені в «Літописі» [71]. Дослідник зазначав, що перший том про діяння Б. Хмельницького доволі бідний та, по суті, є випадковою компіляцією трьох основних

[66] Карпов Г. Критический обзор разработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся, за время: 8-е января 1654 — 30-е мая 1672 года. Москва, 1870.

[67] У журналі «Беседа» за 1871 р. М. Костомаров розмістив «Ответ г. Карпову». Див.: Костомаров Н. Русские инородцы. Москва, 1996. С. 515–523; Исторические монографии и изследования. Т. 12. Санкт-Петербург, 1872. С. 157.

[68] Карпов Г. Малороссийские летописцы о начале исторической деятельности Богдана Хмельницкаго. *Карпов Г. Начало исторической деятельности Богдана Хмельницкого.* Москва, 1873. С. 240–258.

[69] Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. Т. 16. Санкт-Петербург, 1885. С. V–VI.

[70] Заклинський К. Руські літописи і літописці XVII ст. *Зоря.* 1880. № 6. С. 86–87; № 7. С. 96–98; № 8. С. 107–108; № 9. С. 120–121; № 10. С. 134; № 14. С. 204–206; № 16. С. 222–224; № 17. С. 234–235; № 18. С. 246–247; № 19. С. 256–257; № 21. С. 281–282; № 23. С. 304–306.

[71] Антонович В. Лекції з джерелознавства. Острог ; Нью-Йорк, 2003. С. 52–55; 242–245; 323–324; 352–354.

текстів [72]. Він наголошував на важливості джерел другого блоку пам'ятки (другий і третій томи). Визнаючи заслуги Величка як історика, Антонович, проте, вказував на недостатність його критичної оцінки робочого матеріалу. Олександр Лазаревський також зауважував великий джерельний потенціал «третього» тому «Літопису» [73]. Величкове пояснення причин написання власної історичної праці давало дослідникові право вбачати в ньому «добросовестнаго» та, по суті, «первого во времени изыскателя малорусской старины» [74]. Проте Лазаревський, услід за П. Кулішем, поділяв твердження про те, що відомий універсал Остряниці був підробкою, створеною Величком з патріотичних міркувань [75]. О. Левицький зазначав, що багато творів козацьких часів стали відомі тільки завдяки переписуВеличка [76]. Історик навіть планував перевидати його масштабну працю [77]. Лише побіжно згадуючи історичні пам'ятки козацьких часів в описі української словесності, Михайло Драгоманов усе ж вказав на важливість «діаріуша Зорки» та схарактеризував «Сказаніє» Величка як один «із кращих творів давньої руської історіографії» [78]. Чи не найширше так звані козацькі літописи залучав до своїх досліджень Дмитро Яворницький. Він часто посилався на яскраві деталі та документи Величкової оповіді, прагнучи узгодити їх з іншими джерельними згадками [79]. Тобто, попри зауваги Карпова, дослідники не тільки часто визнавали «діаріуш Зорки» справжнім, а й далі високо оцінювали джерельний потенціал Величкової історії.

Водночас в історіографії зауважуємо також нейтральні характеристики пам'ятки без однозначних оцінних суджень. Наприклад, Володимир Іконніков скрупульозно описував твір і намагався зрівноважено висвітлювати різні думки про нього, не оминаючи увагою ні тих, хто бачив великий потенціал у свідченнях з «діаріуша Зорки», ні тих, хто сумнівався в його автентичності [80]. Враховуючи аргументи сторін у дискусії, дослідник навіть міг виходити за межі обговорюваного в ній. Так, зокрема, він закцентував заувагу, вміщену до рецензії на публікацію «Літопису Грабянки», про яку в контексті оцінки Величкового тексту, як правило, не згадували [81]. У ній висловлено припущення, що невідомий «діаріуш», який використовував Грабянка, складений під час воєнних кампаній Хмельницького і міг належати саме Зорці [82]. Загалом позиція Іконнікова давала йому змогу описати потребу в подальших дослідженнях твору без апеляцій до однозначних крайнощів.

---

72 Антонович В. Лекції з джерелознавства. Острог ; Нью-Йорк, 2003. С. 54.

73 Лазаревский А. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке Самоила Величка. *Черниговские губернские ведомости.* 1857. № 8. Часть неофициальная. С. 59.

74 Лазаревский А. Прежние изыскатели малорусской старины. *Киевская старина.* 1894. № 12. С. 349–350; див. також перевид.: Лазаревский А. Прежние изыскатели малорусской старины. *Очерки, заметки и документы по истории Малороссии.* Т. 2. Киев, 1895. С. 78–79.

75 А. Л. Два поддельных исторических документа. *Киевская старина.* 1897. № 5 : Документы, известия и заметки. С. 55–57; див. також перевид.: Лазаревский А. Два поддельных исторических документа. *Очерки, заметки и документы по истории Малороссии.* Т. 4. Киев, 1898. С. 111–113.

76 Левицкий О. Опыт исследования о летописи Самовидца. *Летопись Самовидца по новооткрытым спискам.* Киев, 1878. С. 2.

77 Див. згадки про це: Систематический перечень изданий Комиссии для разбора древних актов (с 1845 по 1910 гг.). *Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов.* Вып. I : Летопись занятий Комиссии. Киев, 1911. С. 31; Звіт головного редактора М. Ф. Владимировського-Буданова про діяльність комісії в поточному році. 1909 р., 9 листопада. *Журба О. Київська археографічна комісія. 1843–1921. Нарис історії і діяльності.* Київ : Наук. думка, 1993. С. 159; Орленко Л. Книжні відомості українців про Московське царство наприкінці XVII ст. *Україна.* 1914. № 3. С. 66–72.

78 Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство. Т. 1. Львів, 1899. С. 23.

79 Эварницкій Д. И. Исторія запорожскихъ козаковъ : в 3 т. Т. 1. Санкт-Петербург, 1892 ; Т. 2. Санкт-Петербург, 1895 ; Т. 3. Санкт-Петербург, 1897. У виправленому та доповненому перевиданні цієї праці автор значно зменшив кількість посилань на твір Величка, проте загальні принципи його використання, по суті, змін не зазнали.

80 Иконников В. Опыт русской историографии. Т. 2. Ч. 2. Киев, 1908. С. 1584–1597.

81 Там же. С. 1588.

82 А. П. [рец. на:] Летопись Гадячскаго полковника Григорія Грабянки, доп. Временною комиссиею для разбора древних актов. Киев, 1853 г. XXIX. 374 стр. *Журнал министерства народного просвещения.* Т. 89. 1856. Отд. VI. С. 25–26.

Поступово послуговування працею Величка як джерелом ставало щораз обережнішим. Яскравий прояв такого ставлення — робота М. Грушевського над історією України-Руси. Дослідник згадував про використання «Літопису» в історіографії, проте вважав, що багато наведених у ньому документів і повідомлень часто мали явне пізніше літературне походження та відображали особливості стилю самого Величка [83]. Водночас історик зазначав, що «літописець» мав проявляти критичне ставлення до джерел [84]. Він також посилався на реєстр річок, поданий літописцем [85], використовував свідчення Величка як того, хто відобразив рецепцію представників Полтавського полку [86], або як сучасника Мазепи [87]. Загалом Грушевський вважав твір Величка цікавим джерелом для вивчення поглядів козацьких патріотів XVIII ст.

Представники державницької школи враховували зауваги попередників, однак не відмовлялися від використання тексту Величка у власних дослідженнях. В'ячеслав Липинський вважав свідчення про Зорку правдивими, згадуючи про нього як про одного з представників гетьманської канцелярії та цитуючи його промову на смерть Хмельницького [88]. Дослідник, утім, обережно посилався на інші свідчення Величка, перевіряючи їх, коли це було можливо, додатковими джерелами. Дмитро Дорошенко характеризував працю Величка «вже цілком серйозною спробою прагматичного дослідження» та відзначав яскравий патріотизм автора [89]. Такі характеристики твору, вочевидь, привертали до нього увагу українських дослідників. Іван Крип'якевич схилявся до думки про те, що «діаріуш Зорки» варто вважати «містифікацією самого Величка» [90], проте міг посилатися на його слова у тих випадках, коли перевіряв їх іншими джерелами або ілюстрував поширені в козацькій спільноті уявлення [91]. Тобто невизначеність з приводу коректності використання історії Величка зберігалася.

У студіях про діяльність Мазепи та повстання Петрика до «Літопису» Величка не раз звертався Олександр Оглоблин [92]. На основі віднайдених джерел він поступово уточнював чимало повідомлень цього твору. Згодом дослідник зазначав, що деякі документи, наведені Величком, траплялися йому в архівах, до яких він утратив доступ після своєї еміграції [93]. Таке спостереження обґрунтовувало прямі посилання на цитовані у творі джерела для дослідження політичної історії принаймні мазепинської доби.

Очевидно, припущення про несправжність документів з «Літопису» (зокрема «діаріуша Зорки») науковці могли сприймати як спробу образити чи дискредитувати автора. Дмитро Багалій, скажімо, вважав його справжнім істориком свого часу, який

83 Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 8. Ч. 2. Київ : Наук. думка, 1995 ; Т. 9. Кн. 1. Київ : Наук. думка, 1996 ; Т. 9. Кн. 2. Київ : Наук. думка, 1997.

84 Там само. Т. 9. Кн. 1. Київ : Наук. думка, 1996. С. 410, 442.

85 Там само. Т. 8. Ч. 2. Київ : Наук. думка, 1995. С. 122.

86 Там само. Т. 10. Київ : Наук. думка, 1998. С. 134–135, 147, 149–151.

87 Грушевський М. Ілюстрована історія України. Київ ; Відень, 1921. С. 373.

88 Липинський В. Україна на переломі. 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст. Київ ; Відень : Дніпросоюз, 1920. С. 173, 252–254, 298; Wacław Lipiński. Z dziejów Ukrainy. Księga pamiątkowa ku czci Włodzimierza Antonowicza, Paulina Święcickiego i Tadeusza Rylskiego, wydana staraniem dr. J. Jurkiewicza, Fr. Wolskiej, Ludw. Siedleckiego i Wacława Lipińskiego. Kijów, 1912. C. 653–655.

89 Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Прага, 1923. С. 24–29. Див. також перевид.: Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право. Київ, 1996. С. 24–29.

90 Крип'якевич І. Мемуари українців XVI–XVII ст. *Стара Україна.* 1924. Ч. 9/10. С. 128.

91 Див. прим.: Крип'якевич І. Богдан Хмельницький / відп. ред. Ф. П. Шевченко, І. Л. Бутич, Я. Д. Ісаєвич. 2-ге вид., випр. і допов. Львів : Світ, 1990. С. 44–45, 57–58, 314; Історія української культури / написали: Іван Крип'якевич [та ін.] ; за заг. ред. І. Крип'якевича. Львів : Вид. І. Тиктора, 1937. С. 166, 292.

92 Оглоблин О. Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 р. *Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Багалія.* Київ, 1927. С. 741–744; Оглоблин О. Мазепа й повстання Петра Іваненка (Петрика). *Записки історико-філологічного відділу ВУАН.* Кн. 23. 1929. С. 189–219; Оглоблин О. Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика). Київ, 1929. 65 с.; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. *Записки НТШ.* Т. 170. Нью-Йорк ; Париж ; Торонто, 1960. 409 с.; див. також перевид.: Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / ред. В. Любомир. 2-ге вид., допов. Нью-Йорк ; Київ ; Львів ; Париж ; Торонто, 2001. 464 с.

93 Оглоблин О. Мазепа й повстання Петра Іваненка (Петрика). *Записки історико-філологічного відділу ВУАН.* Кн. 23. 1929. С. 201; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / ред. В. Любомир. 2-ге вид., допов. Нью-Йорк ; Київ ; Львів ; Париж ; Торонто, 2001. С. 195 (примітка 41).

виявляв наукову скрупульозність і критичність у вивченні козацького минулого [94]. Засадничі позиції «літописця», на думку дослідника, не давали йому змоги вигадувати для себе додаткові джерела, хоча він цілком міг використовувати неправдиві свідчення, якщо не знав про це. Коли ж у нього траплялася нагода перевірити інформацію, то він, як правило, вказував на сумнівні твердження своїх попередників. Схожу позицію засвідчував також Павло Клепацький. Він зазначав, що Величко не займався домислами та вигадками, а фіксував лише те, що зміг знайти у джерелах, критично ставився до знайденої інформації, перевіряв її та застерігав щодо сумнівних тверджень. Дослідник визнавав, що «літописець» не раз помилявся, та позаяк таке траплялося і з сучасними істориками, то «в цьому немає рішуче нічого такого, що плямувало б ганьбою його поважну працю» [95]. Він старанно підводив до того, що «фальшування» документів суперечило засадничій методі проведеної Величком роботи, та приділив особливу увагу доведенню справжності «діаріуша Зорки», спробувавши навіть виокремити його з «Літопису», хоча раніше, через відсутність відповідних посилань, це вважалося неможливим. Багалій і Клепацький поділяли думку про те, що твір Величка не варто оцінювати з погляду сучасної історичної науки, проте, схоже, самі обстоювали за ним новочасні критерії науковості.

Своєрідною відповіддю на «оптимізм» попередників стала стаття Миколи Петровського з назвою, яка влучно передавала позицію автора, — «Псевдо-діяріуш Самійла Зорки» [96]. Дослідник не приховував, що з огляду на історіографію до аналізу гіпотетичного Величкового джерела він підійшов з великими сумнівами у його справжності. Щоправда, Петровський приймав, з певними уточненнями, виокремлений Клепацьким комплекс повідомлень, які можна було б вважати «діаріушем Зорки». Перевіряючи його, дослідник виявив багато «хронологічних» і «фактичних» помилок у «Літописі». Вочевидь, така ситуація була б неможливою, твердив він, коли мали б справу зі справжніми свідченнями очевидця та наближеного до гетьмана писаря. Петровський дійшов висновку, що «літописець» не використовував знайденого «фальсифікату», а сам його «вигадав». Невдовзі Лев Окиншевич опублікував щоденник Івана Биховця 1704 року [97]. Саме до нього потрапив «діаріуш Зорки», який згодом мав можливість використати Величко. Дослідник припускав, що якраз Биховець міг бути автором цієї знаменитої літературної містифікації. Проте оскільки довести таке твердження Окиншевич не міг, а пояснення Петровського були доволі переконливі, думка останнього здобула найбільше поширення в історіографії. Наголошуючи на необхідності обережного використання «Сказанія» як джерела до вивчення доби Б. Хмельницького, дослідник фактично утвердив у науковому полі скептичне ставлення до унікальних повідомлень «Літопису» Величка.

Літературні характеристики пам'ятки

На деякі літературні аспекти Величкового твору дослідники звернули увагу вже під час перших обговорень його джерельного потенціалу. В історіографії часто зауважували барокову пишність цього тексту та велемовність авторського стилю, зорієнтованого, вочевидь, на риторичні зразки античного письменства. Такі спостереження, ясна річ, могли бути і позитивною характеристикою, і негативною. І слугували доказом того, що літописець мав схильність додумувати на догоду читачеві невідомі йому деталі історії.

---

[94] Багалій Д. Нарис української історіографії. Вип. 2. Київ, 1925. С. 35, 51–85.
[95] Клепацький П. Літопис Самійла Величка. Полтава, 1926. С. 58.
[96] Петровський М. Псевдо-діяріуш Самійла Зорки. *Записки історико-філологічного відділу ВУАН*. 1928. Кн. 17. С. 161–204.
[97] Окиншевич Л. Діаріуш Івана Биховця р. 1704 про відрядження до Криму. *Студії з історії Криму*, I–IX / за ред. акад. А. Ю. Кримського. Київ, 1930.

Наприкінці XIX ст. пам'ятку дедалі частіше почали використовувати безпосередньо в літературознавчих розвідках. У своєму дослідженні зі «звуковой истории малорусского наречия» Павло Житецький, аналізуючи передмову «Літопису» [98], зауважував, що довголітня канцелярська робота вплинула на стиль автора: для тексту характерні полонізми, частину з яких ужито помилково, галицизми та церковнослов'янізми (для акцентування «піднесеної тональності» оповіді чи коли автор звертався до релігійної теми) [99]. Огляд праці Величка зробив також Омелян Огоновський, повторивши загальновідомі принципи її створення в контексті розвитку української літератури [100].

На початку XX ст. інтерес до пам'ятки тільки посилювався. Іван Франко вважав «козацьких літописців» малокритичними істориками, проте виокремлював важливість їхньої літературної праці у створенні героїчного образу козацьких звитяжців під проводом Б. Хмельницького [101]. Він указував на недостовірність деяких із наведених «літописцем» документів [102] і водночас на основі його ж свідчень визначав автора вірша про оборону Відня 1683 р. (Йосифа Шумлянського) [103] та посилався на записки Мацея Титлевського [104]. Сергій Єфремов вважав Величка чи не найцікавішою літературною постаттю серед усіх «козацьких літописців», уже традиційно акцентуючи його критичність історика та патріотичні мотиви праці [105]. Такі принагідні апеляції до «Літопису» все більше розкривали його багатогранність, проте не передбачали глибокого вивчення наявного матеріалу.

Однією з перших праць, присвячених особливостям безпосередньо Величкової літературної практики, стала студія Віктора Петрикевича про тісне переплетення «Сказанія» й одного з його основних джерел — поеми Самуеля Твардовського «Wojna domowa» [106]. Дослідник показав, що літописець брав у свого попередника фактичний матеріал, де в чому критикував його, перевіряючи іншими джерелами, й оцінював з погляду козацького патріота. Він також звернув увагу на подібності та відмінності у ранньомодерній побожності, літературному стилі й навіть почутті гумору обох авторів. Насамкінець Петрикевич дійшов висновку, що «Wojna domowa» мала на текст Величка подвійний вплив: з одного боку, вона дала йому не дуже певну «історичну основу», яку той усе одно використовував відповідно до свого «козацького світогляду», а з іншого — могла вплинути на оформлення «Літопису» у грандіозний літературний твір.

---

98 Житецкий П. Очерк звуковой истории малорусского наречия. Киев : В Унив. Тип., 1878. С. 374–376.

99 Житецкий П. Энеида Котляревского и древнейший список ее. *Киевская старина.* 1899. № 12. С. 278–281; Житецкий П. Энеида Котляревского и древнейший список ее в связи с обзором малорусской литературы XVIII века. Киев : Тип. Император. ун-та Св. Владимира Н. Т. Корчак-Новицкого, 1900. С. 70–73; Житецький П. Енеїда Котляревського: в зв'язку з оглядом української літератури XVIII ст. Київ : Друк. акц. т-ва «П. Барський», 1919. С. 52–54.

100 Огоновський О. Історія літератури руської [української]. Ч. 1 : XI–XVIII вік ; Ч. 4 : Етнографія. Фотопередр. з вид. Львів. 1887, 1894 рр. / з післясл. О. Горбача. Мюнхен, 1992. С. 379–387. Огоновський також указував на роботу з «Літописом» Величка Тараса Шевченка: Огоновський О. Історія літератури руської [української]. Ч. 2 : Вік XIX (Поезія, драма). Фотопередр. з вид. Львів. 1889 р. / з післясл. О. Горбача. Мюнхен, 1991. С. 503.

101 Франко І. Історія української літератури. Частина перша. Від початків українського письменства до Івана Котляревського. *Франко І. Зібрання творів* : у 50 т. Т. 40. Київ, 1983. С. 331–332; Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури. Львів, 1910. С. 73–75.

102 Франко І. Студії над українськими народними піснями. *Франко І. Зібрання творів* : у 50 т. Т. 43. Київ, 1986. С. 26, 60–62, 103, 105, 170, 174.

103 Франко І. Вірша єпископа Й. Шумлянського про події 1683–1686 рр. *Записки НТШ.* 1901. Т. 39. Miscellanea. С. 1–5. Див. також передрук: Франко І. Вірша єпископа Й. Шумлянського про події 1683–1686 рр. *Франко І. Зібрання творів* : у 50 т. Т. 33. Київ, 1982. С. 431–437; Франко І. Студії над українськими народними піснями. *Франко І. Зібрання творів* : у 50 т. Т. 42. Київ, 1984. С. 216.

104 Франко І. Студії над українськими народними піснями. *Франко І. Зібрання творів* : у 50 т. Т. 43. Київ, 1986. С. 9, 26, 35.

105 Єфремов С. Історія українського письменства. Вид. 2-ге, без змін. [Б. м.] : Укр. учитель, [1911?]. С. 111–113; Єфремов С. Історія українського письменства. Київ : Femina, 1995. С. 145–146.

106 Петрикевич В. Літопись Самійла Величка а «Woyna domowa» Самійла Твардовского. Порівнуюча студія. Тернопіль, 1910. 48 с.

Увага до письменницького хисту Величка дала змогу заторкнути додаткові теми для обговорення. Михайло Возняк вважав його освіченим історіописцем, який зумів надати власній праці наукового характеру, використовуючи чимало джерел, і водночас рухався шляхом великих античних письменників, часто приписуючи своїм героям дії і думки, яких ті ніколи не висловлювали, хоча, зважаючи на їхню вдачу, цілком могли [107]. Прямо дослідник не заперечував можливості існування Самійла Зорки, проте був переконаний, що його промова на смерть Хмельницького — витвір Величка [108]. Возняк указував на переваги та недоліки залучених ним літературних творів інших авторів, а також зауважував подеколи наївну довіру до джерел. Певне висвітлення отримало також питання впливу Величкового тексту на інші літературні пам'ятки. Так, зокрема, Анатолій Єршов висловлював версію, що Стефан Лукомський послуговувався «Літописом», укладаючи свої твори з козацької історії [109]. На тлі дедалі більших сумнівів істориків щодо свідчень літописця літературний вимір його твору, навпаки, й далі оцінювали надзвичайно високо, однак тривалий час він лишався на маргінесі дослідницької уваги.

Справді новий вектор у сприйнятті та дослідженні «козацьких літописів» вказала стаття М. Грушевського про українську історіографію XVIII ст. [110]. Дослідник зауважив, що ці твори недоцільно сприймати як фактажні джерела з історії козацьких війн другої половини XVII ст., адже складені постфактум тексти містять багато прорахунків й авторських домислів. Водночас вони, вочевидь, відображають погляди своїх творців, представників «сословия войсковых канцеляристов», на описувані події, політичні та соціальні явища. Дослідник виокремлював такі тексти в особливу літературну течію і пропонував їх вивчати саме як важливі літературні пам'ятки. Стаття М. Грушевського знаменувала собою певний підсумок вивчення «козацьких літописів». Вона окреслювала цікаву перспективу для подальших досліджень і мала значний вплив на них.

З 1930-х рр. у радянській історіографії помітний значний спад інтересу до Величкового тексту. До певної міри таку тенденцію могло зумовити зменшення довіри істориків до унікальних свідчень «Літопису». Однак провідну роль у цьому, безперечно, відіграли політичні обставини часу. За твором закріпилася дещо «неблагонадійна» репутація ідеологічного виразника «феодальних інтересів» козацької верхівки та ворожого ставлення до «народних мас» [111]. Тому дослідницька увага до нього була, так би мовити, не виправданою і зрештою могла накликати переслідування та репресії.

Час від часу до «козацьких літописів» зверталися дослідники, які перебували в еміграції. Наприклад, Дмитро Чижевський розглядав їх як приклади літератури українського бароко, писав про значний вплив, зокрема на Величка, римських істориків та відзначав різношаровість його авторського стилю. У промовах він був «високий», у висвітленні власних поглядів — набагато простіший, а в описуванні подій ставав поетичніший [112]. Попри певні винятки, особливості конструювання «Літопису» не стали предметом широкого вивчення.

---

[107] Возняк М. Історія української літератури. Т. 3 : Віки XVI–XVIII. Ч. II. Львів : Просвіта, 1924. С. 388–397. Див. також перевидання: Возняк М. Історія української літератури : у 2 кн. Кн. 2. Вид. 2-ге, випр. Львів : Світ, 1994. С. 374–382.

[108] Там само. С. 379.

[109] Єршов А. Про літописні джерела історичних праць Ст. Лукомського. *Записки Ніжинського інституту народної освіти.* 1928. Кн. 8. С. 105–116.

[110] Грушевський М. Об украинской историографии XVIII века. Несколько соображений. *Известия Академии наук СССР.* Серия VII : Отделение общественных наук. Москва, 1934. № 3. С. 215–223. Див. також перевид.: Грушевський М. Про українську історіографію XVIII століття. Кілька міркувань. *Грушевський М. С. Твори* : у 50 т. / редкол. : П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. Т. 10. Кн. 2. Львів : Світ, 2015. С. 74–81.

[111] Див. про це: Дзира Я. Самійло Величко та його літопис (До 300-річчя від дня народження літописця). *Історіографічні дослідження в Українській РСР.* 1971. Вип. 4. С. 205–206.

[112] Чижевський Д. Історія української літератури: від початків до доби реалізму. Нью-Йорк, 1956. С. 302–304.

У радянській історіографії такі студії також час від часу з'являлися. Образу Б. Хмельницького у літературі ранньомодерного періоду загалом та у «козацьких літописах» зокрема присвятив свою роботу Степан Пінчук [113]. Загальний огляд праці Величка зробив також Михайло Марченко [114]. Дослідник наголошував на тому, що називати цей твір «літописом» можна лише з певним застереженням, адже його створено за іншими жанровими принципами. Він вирізняв текст Величка завдяки яскравому окресленню в ньому понять України й українського народу та завдяки подачі їхньої історії не відірвано, а в контексті європейських, світових політичних зрушень.

Найбільш різнопланове вивчення «Літопису» Величка в радянський час демонструє науковий доробок Ярослава Дзири. У своїй дисертаційній роботі та кількох публікаціях дослідник показував його прямий вплив на творчість Т. Шевченка [115]. Він чіткіше окреслив тезу І. Франка про значення для творців української національної ідеї літературних праць козацьких канцеляристів. Услід за попередниками Дзира також звертав увагу на формування та поширення легендарних сюжетів про Івана Сірка чи про конфлікти Хмельницького з Конецпольським, Чаплинським і Барабашем, на основі текстологічного аналізу спробував розібрати особливості конструювання Білоцерківського універсалу гетьмана 1648 р. [116]. Простежуючи зв'язок «Летописного повествования...» О. Рігельмана з «козацькими літописами», дослідник припускав: попри те, що його текст містить дев'ять документів із праці Величка, їх, радше, було запозичено з іншого, третього джерела [117]. Таке спостереження, на думку Я. Дзири, відкривало перспективи для вивчення джерельної основи Величкового твору. Науковець не погоджувався з усталеним зарахуванням його до «козацько-старшинських літописів» [118]. Він наголошував на необхідності вивчення суспільно-політичних поглядів Величка на основі скрупульозного аналізу всього «Літопису».

Хоча за радянських часів окреслена Я. Дзирою перспектива так і не знайшла глибшого вивчення, та принаймні раз у раз опинялися у розробці теми, які передбачали використання й аналіз інформації з Величкового твору. Так, скажімо, Микола Котляр розглядав особливості грошового обігу в Україні ранньомодерної доби за свідченнями «козацьких літописів» [119]. Ю. Мицик простежував їхні вірогідні зв'язки з працею С. Пуфендорфа [120]. Сергій Заремба аналізував праці козацьких канцеляристів для дослідження представлених у них «хронологічних систем» [121]. Побутуванню зразків

113 Пінчук С. Образ Богдана Хмельницького в українській літературі XVII–XVIII ст. : дис. ... канд. філол. наук. Львів, 1954; Пінчук С. Козацькі літописи XVII століття про Богдана Хмельницького. *Радянське літературознавство.* 1959. № 1. С. 43–61.

114 Марченко М. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). Київ : Вид-во Київ. держун-ту, 1959. С. 72–79.

115 Дзира Я. Літопис Величка і творчість Шевченка. *Вітчизна.* 1962. № 5. С. 187–203; Дзира Я. Т. Г. Шевченко і рукопис Величка. *Український історичний журнал.* 1964. № 1. С. 96–99. Див. також передрук: Дзира Я. Т. Г. Шевченко і рукопис Величка. *Визвольний шлях* : суспільно-політичний і науково-літературний місячник. 1964. Кн. 4/194. С. 300–304; Дзира Я. И. Летопись Самуила Величко и творчество Тараса Шевченко : автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Одесса, 1968. 22 с.; Дзира Я. Творчість Шевченка і літопис Величка. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики.* 2002. № 9. С. 214.

116 Дзира Я. Величкове оповідання про Івана Сірка в українській літературі. *Український історичний журнал.* 1966. № 6. С. 154–156; Дзира Я. Українська історіографія другої половини XVII — початку XVIII ст. та перекази про Богдана Хмельницького. *Історіографічні дослідження в Українській РСР.* 1968. Вип. 1. С. 178–194.

117 Дзира Я. Джерельна основа праці О. Рігельмана з історії України. *Історіографічні дослідження в Українській РСР.* 1969. Вип. 2. С. 158–179.

118 Дзира Я. Самійло Величко та його літопис (До 300-річчя від дня народження літописця). *Історіографічні дослідження в Українській РСР.* 1971. Вип. 4. С. 198–223. Така позиція згодом була повторена в інших дослідженнях: Ковальский Н. П., Мицик Ю. А. Украинские летописи. *Вопросы истории.* 1985. № 10. С. 91–92; Давня українська література / М. С. Грицай, В. Л. Микитась, Ф. Я. Шолом. Київ : Вища школа, 1989. С. 287–291.

119 Котляр М. Літописи Самовидця, Грабянки та Величка про грошовий обіг України 17 ст. *Український історичний журнал.* 1970. № 1. С. 63–73.

120 Мыцык Ю. К вопросу об украинско-немецких связях в области исторической мысли 16–18 вв.: Г. Грабянка, С. Величко, С. Пуффендорф. *Вопросы германской истории и историографии.* Днепропетровск, 1976. С. 142–146.

121 Заремба С. Хронологічні системи літописів Самовидця, Г. Грабянки, С. Величка. *Український історичний журнал.* 1974. № 8. С. 98–104.

«усної народної творчості» в літературних пам'ятках другої половини XVIII ст. присвятив свою роботу Олекса Мишанич. Він звертав увагу і на так звану історико-мемуарну прозу загалом та на історію Величка зокрема [122]. Беручи за основу спостереження І. Франка, дослідник виходив з того, що «козацькі літописці» використовували не тільки писемні джерела, а й усні перекази для укладання своїх творів. Мандрівні сюжети, які вони повторювали в різних варіаціях, схоже, не мали прямого запозичення, тож могли підтримуватися усною традицією.

На зламі радянської доби та незалежності України В. Шевчук підготував і видав переклад «Літопису» Величка сучасною українською літературною мовою, чим значно посприяв його популярності [123]. У передмові до публікації дослідник влучно окреслив основні проблеми, пов'язані з вивченням та сприйняттям пам'ятки, подав відомі подробиці з біографії автора, висловив припущення про його мотиви для написання історії, звернув увагу на структуру, джерельну основу, барокову естетику та риторичні принципи написання «Літопису», навіть спробував схарактеризувати відображені в ньому «суспільні погляди». В. Шевчук зауважував, що твір Величка варто сприймати як представника забутого жанру, «який пізніше розклався або на чисту белетристику, або ж на чисту науку», а на той час іще не передбачав їхнього поділу [124].

Не оминув увагою дослідник і велику дискусію про достовірність Величкових свідчень та «діаріуша Зорки». Він наголошував на тому, що говорити про документальність наративу не можна лише на основі визначення автентичності поданих у ньому документів. Шевчук порівняв Величкову версію листа Б. Хмельницького до Миколи Потоцького на початку «Сказанія» із списком «справжнього» документа. За його спостереженнями, вони різнилися стилем, формою та фразеологією, проте були на одну й ту саму тему і мали смислові перетини. З огляду на це дослідник припускав, що Величко таки знав про листування та його зміст, однак (не маючи доступу до оригіналів) узявся відновити його самостійно. Такі праці доцільніше тлумачити не як фальсифікати, а як літературні обробки справжніх відомостей. Ще одним важливим аспектом візії Шевчука стала апеляція до доробку Володимира Перетца, який опублікував кілька панегіриків, серед них і вірші на пошану Б. Хмельницького, наголосивши, що практика їхнього складання була типовою для риторичних курсів Києво-Могилянської академії [125]. Порівнюючи знахідку попередника із промовою Самійла Зорки «на смерть» великого гетьмана, дослідник припускав, що автори обох текстів могли мати одну й ту саму школу.

В. Шевчук підводив до думки, що, вочевидь, Величко справді використовував невідоме джерело, окреслене ним як «діаріуш Зорки», утім креативно переосмислив узяті з нього свідчення, бо не мав часу на детальну фіксацію поданої там інформації. Водночас до «Літопису» ввведено велику кількість справжніх документів. Попри те, що вони часто мають неточності в датуванні, їх цілком можна використовувати як «першоджерела». Насамкінець дослідник звернув увагу на мовні та стильові особливості Величкової оповіді, вказуючи на вставки різних літературних творів, які вибиваються з однорідності тексту. Поза тим, В. Шевчук збагатив переклад «Літопису» численними

[122] Мишанич О. В. Українська література другої половини XVIII ст. і усна народна творчість. Київ : Наук. думка, 1980. С. 260–330.

[123] Величко С. Літопис / пер. з книжної української мови, вст. ст., комент. В. О. Шевчука ; відп. ред. О. В. Мишанич. Київ : Дніпро, 1991. Т. 1. 371 с. ; Т. 2. 642 с.; Шевчук В. Загадка літопису С. Величка. *Україна. Наука і культура.* Вип. 20. Київ, 1986; Шевчук В. Самійло Величко та його літопис. *Дорога в тисячу років: роздуми, статті, есе.* Київ : Рад. письм., 1990. С. 184–208. Згодом переклад «Літопису» було перевидано: Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. Київ : Дніпро, 2006. С. 194–873.

[124] Шевчук В. Самійло Величко та його літопис. *Величко С. Літопис* / пер. з книжної української мови, вст. ст., комент. В. О. Шевчука ; відп. ред. О. В. Мишанич. Т. 1. Київ : Дніпро, 1991. С. 8.

[125] Перетц В. К истории Киево-Могилянской коллегии. *Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца.* Киев, 1900. Отд. III. С. 7–25.

примітками з власними поясненнями особливостей складного барокового тексту, незвичної лексики, метафор, власних назв, а в деяких випадках навіть фіксував розходження чи перетинання Величкових повідомлень із свідченнями інших джерел.

Згодом, пишучи про твір Величка у контексті загальної картини української барокової літератури, Шевчук дещо розвинув свої попередні твердження додатковими аргументами [126]. Запідозривши наявність тайнопису з ім'ям Самійла Зорки у віршах, уміщених перед польським списком Реєстру Війська Запорозького 1649 р., дослідник вважав, що це засвідчувало справжність історичної постаті [127]. Проте В. Шевчук брав за основу для роботи публікацію пам'ятки XIX ст., не оминувши більшості її прорахунків.

Період переосмислення

Після тривалих років заборон, в умовах незалежної України, інтерес до її історії помітно зріс. Загальна увага до «козацьких літописів» та переклад В. Шевчука також сприяли популярності Величкового твору. З'являється велика кількість різних публікацій у краєзнавчих, науково-популярних і наукових виданнях [128]. Доволі часто в них можна помітити повтори попередньо висвітлених думок, однак вони підживлювали інтерес до пам'ятки, раз у раз спонукаючи до перевірки, здавалося б, загальновідомих тверджень.

Зважаючи на прописані засади, масштаб критичної роботи і велику кількість джерел, поданих Величком, його твір в історіографії часто характеризували як справжнє історичне дослідження, щоправда, з відповідною своєму часу науковістю. Марія Пещак зробила спробу глибше розібратися в методології та техніці конструювання тексту, особливостях роботи із джерелами й літературою Величка на тлі розвитку давньо-

[126] Шевчук В. Величко Самійло. *Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст.* : енцикл. вид. Київ : Вид. дім «КМ Академія», 2001. С. 105–106; Шевчук В. Поетика бароко в українських літописах. *Українське бароко* : в 2 т. Т. 1. Київ : Акта, 2004. С. 445–467; Шевчук В. Муза Роксоланська: Українська література XVI–XVIII ст. : у 2 кн. Кн. 2 : Розвинене бароко. Пізнє бароко. Київ : Либідь, 2005. С. 51–62, 98–99, 102, 108–113, 144, 147, 171–173, 175, 177, 192, 196, 291, 293–294, 343, 371, 376, 380, 392, 439, 441, 443, 445, 450, 469–482, 484, 608, 633, 635–636, 639, 640, 643, 683, 685.

[127] Шевчук В. Панегірик Богдану Хмельницькому та Івану Виговському з 1649 року. *Наука і культура. Україна* : щорічник. Вип. 29. Київ, 1996. С. 110–119; Шевчук В. Муза Роксоланська: Українська література XVI–XVIII ст. : у 2 кн. Кн. 2 : Розвинене бароко. Пізнє бароко. Київ : Либідь, 2005. С. 110–113, 332, 420, 447. Зорка С. Панегірик Богданові Хмельницькому та Іванові Виговському [з «Реєстру війська Запорозького» 1649 року]. *Україна: антологія пам'яток державотворення. X–XX ст.* : у 10 т. / упоряд. В. Шевчук. Т. 3 : Битва за Козацьку державу. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. С. 201–206. Докази Шевчука про існування Зорки, вочевидь, повністю прийняла Ольга Ковалевська: Ковалевська О. Зображення крізь віки: іконографія козацької старшини XVII–XVIII ст. Ч. 1. Київ, 2014. С. 154.

[128] Див., наприклад: Пахльовська О. Українсько-італійські літературні зв'язки XV–XX ст. Київ : Наук. думка, 1990. С. 59; [Небесьо Б.] Скільки прози може бути в козацькому літописі? *Слово і час.* 1993. № 9. С. 22–31; [Белько О. О.] До питання про увічнення пам'яті Самійла Величка. *Козацькі старожитності Полтавщини.* Т. 2. Полтава, 1994. С. 7–13; [Орловская О. Н.] Етнічна самосвідомість українців 17 ст. за літописами Самовидця, С. Величка, Г. Грабянки. *НТЕ.* 1994. № 1. С. 51–61; [Апанович Е. М.] Козацькі літописці. *Неопалима купина.* 1995. № 5–6. С. 171–186; [Кулатова І. М.] Самійло Величко про пам'ятки археології Полтавщини. *Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва.* Т. 4 : Історична спадщина у світлі сучасних досліджень: Величко, Маркович, Маркевич, Костомаров, Яворський / Ю. А. Пінчук, А. В. Санцевич, Н. О. Герасименко, В. О. Нерод ; за ред. чл.-кор. НАН України В. А. Смолія, д-ра іст. наук Ю. А. Пінчука ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ : Ін-т історії України, 1995. С. 5–59; Сафонов Ю. Концепція духовності керівника держави в літописі Самійла Величка : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Кривий Ріг, 1998; Сафонов Ю. Духовність керівника держави в літописі Самійла Величка. *Літературознавство* : IV міжнародний конгрес україністів, Одеса, 26–29 серпня 1999 р. : доповіді та повідомлення / [упоряд. і відп. ред. О. В. Мишанич]. Кн. 1. Київ, 2000. С. 106–113; Крижко О. Розвиток семантики побутової лексики українських літописів к. 17 — п. 18 ст.: назви їжі, напоїв, продуктів харчування. Київ : Міжнародна фінансова агенція, 1998. 169 с.; Помпео Л. «Новела про сатира» Самійла Величка: джерела і літературні моделі. *Літературознавство* : IV міжнародний конгрес україністів, Одеса, 26–29 серпня 1999 р. : доповіді та повідомлення / [упоряд. і відп. ред. О. В. Мишанич]. Кн. 1. Київ, 2000. С. 113–118; Бажанова Т. Малюнок Чигирина з літопису Самійла Величка: спроба історико-містобудівної реконструкції. *Пам'ятки України.* 2002. № 2. С. 33–39.

руського і староукраїнського наукового тексту [129]. Для написання такої праці авторці довелося значно розширити поняття наукового та піти на певні спрощення, що, ясна річ, вплинуло на результат.

Вочевидь, Неля Герасименко вирішила піти шляхом М. Петровського, спробувавши перевірити та проаналізувати ледве не кожне повідомлення «Сказанія» [130]. Відокремлення і поєднання справдешнього й вигадки в тексті Величка давно непокоїло дослідників. Проте масштаб такого задуму передбачає надзвичайно широке залучення додаткових джерел, що доволі складно реалізувати. Тому робота здебільшого спиралася на опубліковані тексти, часто не враховуючи перспективу архівних відкриттів.

Однією з найпомітніших праць 1990-х рр. стала монографія Валентини Соболь, безпосередньо присвячена вивченню особливостей барокового стилю Величка [131]. Велику увагу дослідниця приділила аналізу авторського підходу до роботи з джерелами, обговоренню жанрових особливостей пам'ятки та особливостям конструювання образів описаних у ній героїв.

Завдяки методологічним здобуткам європейської та американської історіографії у сфері інтелектуальної історії значний внесок у дослідження й переосмислення ідейного наповнення «козацьких літописів» зробили вчені з української діаспори, таким чином на практиці реалізуючи перспективи, окреслені ще М. Грушевським. Найпомітнішими у критичному аналізі Величкового тексту були праці Франка Сисина, Зенона Когута і Сергія Плохія [132]. Історики аналізували світоглядні засади автора, його симпатії та політичні вподобання. Крім того, вони розглядали особливості використання у «Літописі» ключових для козацької спільноти політичних понять, таких як «народ» і «вітчизна».

Загальний огляд принципів писання «козацьких літописів», серед них і Величкового, здійснив Іван Дзира [133]. Дослідник звернув увагу на особливості ставлення до таких творів в історіографії та простежив, хто і як міг використовувати працю Величка. Розглядаючи специфіку конструювання самого твору, він указував на вміле поєднання в ньому історичних фактів з письменницькими метафорами, перебільшеннями та домислами, які, вочевидь, можна пояснити вподобаннями автора.

Характеризуючи «Літопис» Величка, Ігор Ісіченко зазначав, що його особливістю є спроба створити «суб'єктивний, авторський образ історії» [134]. Прийнявши зауваги попередників про міфічність Самійла Зорки, дослідник вважав його своєрідним альтер-еґо

---

[129] Пещак М. М. Розвиток давньоруського і староукраїнського наукового тексту / відп. ред. В. Німчук ; НАН України. Ін-т української археографії. Київ : Українознавство, 1994. 286 с.

[130] Герасименко Н. Історичні події 1648–1657 рр. в Україні у висвітленні С. В. Величка. *Історична спадщина у світлі сучасних досліджень: Величко, Маркович, Маркевич, Костомаров, Яворський* / Ю. А. Пінчук, А. В. Санцевич, Н. О. Герасименко, В. О. Нерод ; за ред. чл.-кор. НАН України В. А. Смолія, д-ра іст. наук Ю. А. Пінчука ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ : Ін-т історії України, 1995. С. 5–59; Герасименко Н. Історичні події на Україні 1657–1659 рр. (гетьманство І. Виговського) у висвітленні С. В. Величка. Київ, 1999. 97 с.

[131] Соболь В. Літопис Самійла Величка як явище українського літературного бароко. Донецьк : МП «Отечество», 1996. 333 с.

[132] Sysyn F. E. The Cossack Chronicles and the Development of Modern Ukrainian Culture and National Identity. *Harvard Ukrainian Studies.* 1990. Vol. 3–4. P. 593–607; Sysyn F. E. The Nation of Cain: Poles in Samiilo Velychko's Skazanye. *Synopsis. A Collection of Essays in Honour of Zenon E. Kohut.* Edmonton ; Toronto, 2005. P. 443–455; Sysyn F. E. Fatherland in Early Eighteenth-Century Ukrainian Political Culture. *Mazepa e il suo tempo / Mazepa and his time: History, Culture, Society* / ed. Giovanna Siedina. Alessandria : Edizioni dell'Orso, 2004. P. 39–53; Сисин Ф. «Отчизна» у політичній культурі України початку XVIII століття. *Україна модерна.* 2006. № 10. С. 7–18; Kohut Z. In Search of Perpetual Rights and Liberties: The Pereiaslav Agreement (1654) and the Construction of an Ideal Image of Cossack Ukraine. *Making Ukraine.* Edmonton, 2011. P. 112–120; Kohut Z. The Khmelnytsky Uprising, the Image of Jews, and the Shaping of Ukrainian Historical Memory. *Making Ukraine.* Edmonton, 2011. P. 242–270; Плохій С. Гадяч 1658: створення міту. *Гадяцька унія 1658 року.* Київ, 2008. С. 281–305; *Plokhy S.* The Origins of the Slavic Nations. Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus. Cambridge, 2006. P. 344.

[133] Дзира І. Козацьке літописання 30-х — 80-х рр. XVIII ст.: джерелознавчий та історичний аспекти. Київ, 2006.

[134] Ісіченко І. Історія української літератури: епоха Бароко (XVII–XVIII ст.) : навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. Львів : Святогорець, 2011. С. 283–288.

самого Величка, що допомагало автору на показ демонструвати власну незаангажованість і водночас забезпечити свою «присутність» у тексті. Таким чином, один із найсуперечливіших аспектів Величкового твору Ісіченко вважав найважливішим для вивчення еволюції української історичної прози.

В академічних антологіях з історії української культури і літератури в оригінальний спосіб було підсумовано здобуті знання про доробок Величка [135]. Деякі їхні фрагменти укладали різні автори, вочевидь, не узгоджуючи характеристики «Літопису» між собою. Тому в таких виданнях наявна велика палітра думок і про джерельний потенціал, і про літературні особливості твору, раніше висвітлені в історіографії.

Однією з основних проблем у дослідженні історії Величка, вочевидь, можна вважати те, що уявлення про неї значною мірою зумовлювала публікація XIX ст. Під час підготовки цього видання представники редакційної колегії запропонували для наукового обговорення низку критичних зауваг і спостережень щодо композиційної структури твору, його джерельного наповнення, літературних характеристик, а також невідомих аспектів біографії автора [136]. Усе це може допомогти краще зрозуміти задум і масштаб праці козацького канцеляриста.

Висновки

З часу введення твору Величка до наукового обігу дослідники розглядали його як важливе джерело для вивчення козацької історії XVII ст. з особливо цінними свідченнями про події часів Б. Хмельницького. Проте унікальні повідомлення «Літопису» часто не витримували критичної перевірки. Поступово в історіографії усталилася думка про сумнівність так званого діаріуша Зорки, який разом із працями Твардовського і Пуфендорфа, згідно із запевненням Величка, було покладено в основу його історії. Невпевненість у достовірності описуваних подій зрештою призвела до відмови багатьох дослідників використовувати її для укладання власних наративів.

Новий вектор вивченню «Літопису» надало ставлення до нього М. Грушевського. Дослідник наголошував на тому, що твори військових канцеляристів — цінні літературні пам'ятки, які відображали уявлення та ідеї людей свого часу. Науковці й раніше звертали увагу на письменницький хист Величка, особливості конструювання його твору та вплив у козацькому просторі. Однак лише після спостережень Грушевського увага до літературного виміру «Літопису» вийшла на перший план.

В умовах незалежної України інтерес до Величкового твору з часом тільки зростав. Нові дослідження раз у раз розширювали межі розуміння його джерельного потенціалу та літературних особливостей. Одначе глибоке вивчення пам'ятки неможливе без її належної публікації. Тому повноцінне видання твору С. Величка вже давно актуальне для наукової спільноти.

[135] Історія української літератури : у 12 т. Т. 2 : Давня література (друга половина XVI–XVIII ст.). Київ : Наук. думка, 2014; Історія української культури : у 5 т. Т. 3 : Українська культура другої половини XVII–XVIII століть / ред. В. А. Смолій. Київ : Наук. думка, 2003. С. 551–564.

[136] Бовгиря А. Історіописання та суспільна свідомість Гетьманщини XVII–XVIII ст. *Дисциплінарні виміри української історіографії.* Київ, 2015. С. 18–26; Історія українського козацтва : нариси : у 2 т. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, НДІ козацтва ; [редкол. : В. А. Смолій (відп. ред.) та ін.]. Київ : Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2006–2007; Таїрова-Яковлєва Т. Літопис Самійла Величка: до питання про нове академічне видання. *Український історичний журнал.* 2012. № 2. С. 190–198; К биографии автора казацкой летописи Самойла Величко. *Studia Slavica et Balcanica.* 2016. № 2. С. 76–88; Книги з бібліотеки Самійла Величка, канцеляриста Війська Запорозького. *Український історичний журнал.* 2017. № 5. С. 150–158; К вопросу о структуре и источниковой базе летописи Самойла Величко. *Славяноведение.* 2019. № 2. С. 11–24.